

Τα παιδιά στη δουλειά και στο σχολείο.
Η παιδική εργασία στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.
Τα παιδιά στην αγροτική οικονομία, στη βιομηχανία
(σιδηροδρομικοί σταθμοί, ανθρακωρυχεία,
κλωστοϋφαντουργία) και στις υπηρεσίες.
Η μαθητική ζωή
Στ' Δημοτικού

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Τα παιδιά στη δουλειά και στο σχολείο.
Η παιδική εργασία στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.
Τα παιδιά στην αγροτική οικονομία, στη βιομηχανία
(σιδηροδρομικοί σταθμοί, ανθρακωρυχεία,
κλωστοϋφαντουργία) και στις υπηρεσίες.
Η μαθητική ζωή**

Στ' Δημοτικού

Επιτροπή Παρακολούθησης και Παραλαβής:

- **Πολυμέρης Βόγλης** (Πρόεδρος)
Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
- **Χριστίνα Κουλούρη**
Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
- **Γεώργιος Κόκκινος**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
- **Βασίλειος Τσάφος**
Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΕΑΠΗ ΕΚΠΑ
- **Άγγελος Παληκίδης**
Επίκουρος Καθηγητής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
- **Κωνσταντίνος Κασβίκης**
Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Συντονισμός:

Γεώργιος Κόκκινος

Εμπειρογνώμονες εκπόνησης:

Παναγιώτης Γατσωτής, *Εκπαιδευτικός Δημοσίου Τομέα (ΠΕ02)*

Ιωάννης Κασκαμανίδης, *Εκπαιδευτικός Δημοσίου Τομέα (ΠΕ70)*

Κωνσταντίνος Κωσταβασίλης, *Εκπαιδευτικός Δημοσίου Τομέα (ΠΕ02)*

Προεκτυπωτικές εργασίες: ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Γεράσιμος Κουζέλης,

Πρόεδρος του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Το παρόν εκπονήθηκε αμισθί και εγκρίθηκε με την υπ' αριθμ. 51/25-10-2018
Πράξη του Δ.Σ του Ι.Ε.Π.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Τα παιδιά στη δουλειά και στο σχολείο.
Η παιδική εργασία στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.
Τα παιδιά στην αγροτική οικονομία, στη βιομηχανία
(σιδηροδρομικοί σταθμοί, ανθρακωρυχεία,
κλωστοϋφαντουργία) και στις υπηρεσίες.
Η μαθητική ζωή**

Στ' Δημοτικού

Εισαγωγικά

1) Διασύνδεση με το πρόγραμμα σπουδών

Ο παρών θεματικός φάκελος προεκτείνει, σε εύρος και σε βάθος, τη διδακτική επεξεργασία των παρακάτω σημείων του προγράμματος σπουδών Ιστορίας:

1. της ενότητας **Διαφωτισμός**, καθώς προσανατολίζει στην ενασχόληση με τις βασικές θέσεις των *Διαφωτιστών που αφορούν την εκπαίδευση*
2. της ενότητας η **Βιομηχανική Επανάσταση**, στην οποία έχει τεθεί ως στόχος η κριτική διερεύνηση των συνεπειών του ιστορικού φαινομένου και ως δραστηριότητα η επεξεργασία εικονιστικών και λογοτεχνικών πηγών που αφορούν σε ποικίλες όψεις του με έμφαση στο *θέμα της παιδικής εργασίας*
3. της ενότητας **Από τις αυτοκρατορίες στα έθνη-κράτη**, δεδομένου ότι η *εθνική εκπαίδευση* αποτέλεσε έναν από τους βασικούς μηχανισμούς συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, του εθνικού φρονήματος και, εν τέλει, των εθνικών κρατών
4. της ενότητας **Η Ελληνική Επανάσταση του 1821**, όπου υπάρχουν αναφορές για τις *σχετικές με την εκπαίδευση πρόνοιες των συνταγμάτων* των Εθνοσυνελεύσεων, καθώς και για την πρώτη κρατική προσπάθεια *οργάνωσης της εκπαίδευσης από τον Καποδίστρια*
5. της ενότητας **Η σύγχρονη εποχή**, όπου γίνεται αναφορά στο *δημόσιο και μαζικό χαρακτήρα* της εκπαίδευσης και στη εξέλιξή της προς τον εκδημοκρατισμό
6. της ενότητας **Υπερεθνικοί θεσμοί και παγκοσμιοποίηση**, στο πλαίσιο της οποίας μία δραστηριότητα αφορά στη μελέτη αποσπασμάτων, σε μετάφραση, της *διακήρυξης των δικαιωμάτων του παιδιού*.

2) Σκεπτικό - σύντομη περιγραφή

Ο τίτλος του θέματος, μετατρέπόμενος σε μορφή «προβλήματος προς επίλυση» ή «ερευνητικού ερωτήματος», αναλύεται ως εξής:

- «Ποια ήταν η θέση των παιδιών στη δουλειά και στο σχολείο;».

Το χρονικό εύρος κινείται στο πλαίσιο που καθορίζεται από το πρόγραμμα σπουδών της Στ' Δημοτικού, δηλαδή στη νεότερη και σύγχρονη εποχή (18ος-21ος αι.), ενώ ο χώρος υπερβαίνει τα ελληνικά δεδομένα, για να προσθέσει μία συγκριτική ματιά με αναφορές στο ευρωπαϊκό και εξωευρωπαϊκό -όπου αυτό είναι δυνατό- περιβάλλον. Φυσικά, είναι αδύνατη μία συνεκτική ή διεξοδική προσέγγιση και επεξεργασία του θέματος στο διδακτικό πλαίσιο ενός σχολικού θεματικού φακέλου μικρής διάρκειας, όπως ο παρών. Αυτό που επιχειρείται όμως συστηματικά είναι τομές στον χρόνο και στον χώρο, με αιχμή τη μεθοδική και πολύπλευρη επεξεργασία ιστορικών πηγών και με στόχευση σε σαφή διδακτικά-παιδαγωγικά οφέλη.

Καθώς η λογική που συνέχει το θεματικό φάκελο εστιάζει στην εμβάθυνση της μελέτης ενός ιστορικού θέματος και στην ανάπτυξη της ιστορικής γνώσης και συνείδησης, η επιλογή του θέματος -τα παιδιά στη δουλειά και το σχολείο- λειτουργεί ευεργετικά ως προς την επίτευξη των στόχων, καθώς προτείνει και προσανατολίζει στην ενασχόληση με ζητήματα της παιδικής ηλικίας που, γι' αυτό το λόγο τουλάχιστον, αναμενόμενο είναι να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον των μαθητών και των μαθητριών.

Η αξιοποίηση των πολυτροπικών πηγών δίνει τη δυνατότητα στα παιδιά να συγκρίνουν δεδομένα από διαφορετικές εποχές, συμπεριλαμβανομένης της δικής τους, να εντοπίσουν ομοιότητες και

διαφορές, να αναπτύξουν ιστορική οπτική για τη μελέτη και την ερμηνεία του ρόλου των παιδιών σε διαφορετικές κοινωνίες, να αναπτύξουν και να καλλιεργήσουν ικανότητες ιστορικής ενσυναίσθησης μέσω της ενασχόλησης με τη ζωή, τα βιώματα και τα έργα των παιδιών άλλων εποχών, να ευαισθητοποιηθούν σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κοινωνικών ανισοτήτων.

Υπ' αυτούς τους όρους προάγεται μεθοδικά η διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων και γίνεται κατανοητό πώς και γιατί η ιστορική γνώση μπορεί να αποτελέσει συλλογικό μορφωτικό αγαθό και να συμβάλει στη διαμόρφωση αυριανών ενεργών, υπεύθυνων και δημοκρατικών πολιτών.

3) Στόχοι

3.1) Γενικός στόχος:

Γενικός στόχος αυτού του θεματικού φακέλου είναι να προτείνει τρόπους αξιοποίησης πολυτροπικών ιστορικών «πηγών», προκειμένου οι μαθητές και οι μαθήτριες να διερευνήσουν, να κατανοήσουν και να παρουσιάσουν, τεκμηριωμένα, χαρακτηριστικές όψεις ή πτυχές της καθημερινής ζωής στο σχολείο και στη δουλειά παιδιών στην Ελλάδα και στον κόσμο από τον 19ο μέχρι τον 21ο αιώνα.

3.2) Ειδικοί στόχοι:

Διά μέσου της επεξεργασίας πολυτροπικών ιστορικών πηγών, οι μαθητές και οι μαθήτριες:

1. Να εντοπίσουν και να παρουσιάσουν σημαντικές ομοιότητες και διαφορές αναφορικά με την καθημερινή ζωή στο σχολείο και στη δουλειά παιδιών που έζησαν σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους, στο πλαίσιο της εξεταζόμενης περιόδου, και να τις ερμηνεύσουν ιστορικά.
2. Να διερευνήσουν τα προβλήματα, την οπτική και τα συναισθήματα των παιδιών του παρελθόντος στο σχολείο και στη δουλειά. Ταυτόχρονα, όμως, να διερευνήσουν και τη δική τους στάση (οπτική και συναισθήματα) απέναντι στο αντικείμενο της μελέτης τους.
3. Να εντοπίσουν, να διερευνήσουν και να προβληματιστούν αναφορικά με ζητήματα έμφυλων διακρίσεων των παιδιών στη δουλειά και στο σχολείο.
4. Να συμμετάσχουν σε συνεργατικές δραστηριότητες και να παρουσιάσουν τα αποτελέσματα της δουλειάς τους με τη βοήθεια των Νέων Τεχνολογιών όπου χρειάζεται.

Ειδικότερα για το φαινόμενο της παιδικής εργασίας:

5. Να κατανοήσουν τα ιστορικά αίτια του φαινομένου κατά την εξεταζόμενη περίοδο και να αναλύσουν τις συνέπειές του στα εμπλεκόμενα παιδιά.
6. Να αξιολογήσουν το φαινόμενο της παιδικής εργασίας στην εξεταζόμενη περίοδο με κριτήρια τις σύγχρονες αντιλήψεις για τα δικαιώματα του παιδιού. Ταυτόχρονα, όμως, να κατανοήσουν την ιστορικότητα των αντιλήψεών τους.
7. Αφού κατανοήσουν την ιστορικότητα και την έκταση του φαινομένου της παιδικής εργασίας σε κοινωνίες της Δύσης, να αμφισβητήσουν την εδραιωμένη άποψη ότι η παιδική εργασία αφορά μόνο παιδιά αγροτικών και υπανάπτυκτων χωρών ή μειονοτικών και περιθωριακών κοινωνικών ομάδων (π.χ. Ρομά, μεταναστών, προσφύγων, οικονομικά ασθενέστερων).
8. Να κατανοήσουν τόσο τη συμπληρωματική όσο και τη διαζευκτική σχέση μεταξύ παιδικής εργασίας και εκπαίδευσης.

Ειδικότερα για τη ζωή στο σχολείο:

9. Να κατανοήσουν τα αίτια της αρνητικής ή, αντίστροφα, θετικής στάσης των παιδιών απέναντι στο σχολείο και να τα συσχετίσουν με τα ιστορικά συμφραζόμενά τους, όπως τον ιδεολογικό ρόλο της εκπαίδευσης και τη σύνδεσή της με την ταξική διάρθρωση κάθε κοινωνίας και τις πολιτικές σκοπιμότητες.

4) Έννοιες - κλειδιά, ιστορικές έννοιες:

Πρωτογενείς (πρώτης τάξης):

1. παιδί, παιδική ηλικία, παιδική εργασία, χειραφέτηση, δικαιώματα του παιδιού
2. προβιομηχανική εποχή, πρωτογενής παραγωγή, αγροτικές εργασίες, οικιακή οικονομία, αυτάρκεια, αυτοκαταναλωτική οικονομία
3. μεταποίηση, βιοτεχνία - εργαστήριο, μαθητεία, εκβιομηχάνιση, βιομηχανία - εργοστάσιο, εγχρήματη οικονομία, ημερομίσθιο ή (η)μεροκάματο
4. εκπαίδευση, εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα, υποχρεωτική εκπαίδευση, πειθαρχικός έλεγχος, γλωσσικό ζήτημα

Δευτερογενείς (δευτέρας τάξης, αφορούν ειδικότερα την επιστήμη της ιστορίας):

1. ιστορία της παιδικής ηλικίας, ιστορική ανθρωπολογία, ιστορία των βασικών ανθρωπίνων συναισθημάτων και εμπειριών/βιωμάτων, ιστορία των παιδικών τραυμάτων, λαϊκή (αυτο)βιογραφία, προφορική ιστορία - συνεντεύξεις, ιστορία της καθημερινής ζωής, ιστορία της παιδικής εργασίας
2. ιστορικές «πηγές», ιστορική σημαντικότητα, ιστορικός χώρος και χρόνος, χρονική περίοδος, ιστορικές ομοιότητες και διαφορές, ιστορική οπτική, ιστορική ενσυναίσθηση, ιστορική αιτιότητα (αίτια και συνέπειες)

5) Ενδεικτικές δραστηριότητες

- α) Οι μαθητές-τριες χωρίζονται σε μικτές ομάδες και αναλαμβάνουν να επεξεργαστούν προτεινόμενα φύλλα εργασίας, που αφορούν σε διαφορετικές όψεις ή πτυχές του βασικού ερευνητικού ερωτήματος του θεματικού φακέλου.
- β) Στη συνέχεια, παρουσιάζουν τα συμπεράσματά ή τα τεχνουργήματά τους (π.χ., σχέδια ζωγραφικής) στην ολομέλεια της τάξης, ενδεχομένως και με τη χρήση των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας. Απαντούν, επίσης, στις σχετικές με την παρουσίασή τους ερωτήσεις των συμμαθητών-τριών τους.

Στο πλαίσιο αυτό ο/η εκπαιδευτικός προτείνει τα φύλλα εργασίας, υποστηρίζει και διευκολύνει την όλη διαδικασία.

Προτείνεται να αφιερωθεί μία διδακτική ώρα στον θεματικό άξονα «Τα παιδιά στο σχολείο», μία στον θεματικό άξονα «Τα παιδιά στη δουλειά» και μία στην αξιολόγηση.

Ακολουθούν τρεις εναλλακτικές προσεγγίσεις του θέματος «Τα παιδιά στη δουλειά και στο σχολείο». Ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να τις χρησιμοποιήσει διαδοχικά, από τη μία χρονιά στην άλλη, τροποποιώντας τις ανάλογα με τις εκτιμήσεις του για τα ενδιαφέροντα και το μαθησιακό δυναμικό της τάξης του.

Θεματικός φάκελος ΣΤ΄ Δημοτικού: *Τα παιδιά στη δουλειά και στο σχολείο*

Εναλλακτική πρόταση προσέγγισης 1: Τα «παιδιά του δρόμου»

Διάρκεια: 3 διδακτικές ώρες

A) ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ:

Σύντομη περιγραφή:

Ο τίτλος παραπέμπει σε ένα ελληνικό τραγούδι του Μεσοπολέμου και ταυτόχρονα σε ένα κοινωνικό πρόβλημα οικουμενικών διαστάσεων: παιδιά που βγαίνουν στους δρόμους για να δουλέψουν ή –ακόμα χειρότερα– παιδιά που ζουν στο δρόμο, σήμερα και άλλοτε. Παιδιά που συχνά εγκαταλείπουν το σχολείο ή την πατρίδα, έχουν χάσει ή στερούνται την οικογένειά τους, εξ αιτίας οικονομικών δυσχερειών ή πολέμου ή για άλλο λόγο. Σε κάθε περίπτωση δεν απολαμβάνουν το κατάλληλο υποστηρικτικό περιβάλλον και εύκολα γίνονται θύματα της εκμετάλλευσης ή της βίας.

Ερώτημα / πρόβλημα:

Τα παρακάτω ερωτήματα διέπουν την παρούσα, προτεινόμενη προσέγγιση του επιλεγμένου διδακτικού υλικού:

1. Τι προβλήματα ή/και κινδύνους αντιμετωπίζουν τα «παιδιά του δρόμου»;
2. Πώς αισθάνονται;
3. Ποια είναι τα αίτια που τα ωθούν σε αυτή την κατάσταση;
4. Ποιος και πώς μπορεί να τα βοηθήσει;

Στόχοι:

Οι μαθητές και οι μαθήτριες:

1. να ευαισθητοποιηθούν απέναντι σε ένα κοινωνικό πρόβλημα που αφορά παιδιά της ηλικίας τους (ή σχεδόν της ηλικίας τους)·
2. να κατανοήσουν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν ή αντιμετωπίζουν τα παιδιά αυτά, καθώς και τα αίτια μιας τέτοιας κατάστασης·
3. να προβληματιστούν σχετικά με τους τρόπους βοήθειας της συγκεκριμένης ευπαθούς κοινωνικής ομάδας·
4. να αναπτύξουν δεξιότητες σχετικές με τη διερεύνηση και επεξεργασία πολυτροπικών ιστορικών πηγών, την ιστορική αφήγηση, την αντίληψη του χωροχρονικού πλαισίου, την ιστορική αιτιότητα και ενσυναίσθηση.

Εκπαιδευτικό υλικό:

Πολυτροπικές πρωτογενείς και δευτερογενείς ιστορικές πηγές, οργανωμένες σε φύλλα εργασίας.

Ιστορικές έννοιες:

1. Πρώτου επιπέδου: παιδική εργασία, παιδιά του δρόμου, παιδιά στο δρόμο.
2. Δευτέρου επιπέδου: ιστορική πηγή, ιστορική ενσυναίσθηση, χρόνος-χώρος, ιστορική αιτιότητα.

Οδηγίες για τη μαθησιακή διαδρομή:

Για την αξιοποίηση των φύλλων εργασίας προτείνεται η ομαδοσυνεργατική μέθοδος. Οι προς εξέταση πηγές των φύλλων εργασίας μοιράζονται σε όλη την τάξη, ενώ τα επιμέρους ερωτήματα διανέμονται σε μικτές ομάδες μαθητών-τριών για επεξεργασία. Οι μαθητικές ομάδες παρουσιάζουν στο τέλος της διαδικασίας, στην ολομέλεια της τάξης, τις απαντήσεις τους. Ακολουθεί συζήτηση.

Αν οι ερωτήσεις είναι περισσότερες από τις ομάδες, τότε κάποιες ομάδες θα αναλάβουν περισσότερες ερωτήσεις από μία. Αν είναι λιγότερες, δύο ομάδες μπορούν να αναλάβουν την ίδια ερώτηση και να συγκριθούν οι απαντήσεις τους.

Κρίνοντας κατά περίπτωση, ο/η εκπαιδευτικός επιλέγει ό,τι θεωρεί ως καταλληλότερο για την εξυπηρέτηση των στόχων, σύμμετρο με τον διαθέσιμο χρόνο, πρόσφορο για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος των παιδιών, συμβατό με τις μαθησιακές δυνατότητες της τάξης. Με τα ίδια κριτήρια μπορεί όχι μόνο να περιορίσει, αλλά και να εμπλουτίσει ή να τροποποιήσει το προτεινόμενο υλικό.

1η διδακτική ώρα:

1. Για την εισαγωγή του θέματος προτείνεται η ακρόαση του τραγουδιού του Βαγγέλη Παπάζογλου *Το παιδί του δρόμου* (1937), η μελέτη των στίχων του και η επεξεργασία των ερωτήσεων-δραστηριοτήτων του σχετικού φύλλου εργασίας (1).
2. Η 1η διδακτική ώρα μπορεί να ολοκληρωθεί με την επεξεργασία δύο αφισών-στιγμιότυπων από την ταινία του Charlie Chaplin, *The Kid* [Το Χαμίνι] (1921). Βλ. σχετικό φύλλο εργασίας (2). Αν υπάρχει χρόνος μπορεί να προβληθεί και ένα μικρό απόσπασμα της ταινίας: είτε αυτό που αφορά την εγκατάλειψη του νεογέννητου στον δρόμο από τους κακοποιούς που τυχαία το βρήκαν, μέχρι την «υιοθεσία» του από τον αλήτη (Charlie Chaplin) (3':54"-9':08''), είτε την παραβατική δράση των δύο πρωταγωνιστών (14':00''-16':45'').

2η διδακτική ώρα:

1. Ανασκόπηση των βασικών πτυχών του θέματος που εθίγησαν κατά την 1η διδακτική ώρα: τα προβλήματα των «παιδιών του δρόμου» και των «παιδιών στον δρόμο».
2. Επεξεργασία κειμενικής (γραπτής) και εικονιστικής πηγής, σχετικών με τα χαμίνια του Παρισίου κατά την επανάσταση του 1830 (*Ο Γαβριάς και Η ελευθερία οδηγεί τον λαό*). Βλ. σχετικό φύλλο εργασίας (3).
3. Επεξεργασία του ποιήματος της Δ. Χριστοδούλου, *Για ένα παιδί που κοιμάται*. Βλ. σχετικό φύλλο εργασίας (4).

3η διδακτική ώρα – αξιολόγηση:

1. Αξιοποίηση των φύλλων αξιολόγησης 1, 2 και 3.

Κριτήρια αξιολόγησης του ιστορικού λόγου, προφορικού ή γραπτού, που θα εκφράσουν οι μαθητές-τριες καθ' όλη τη διάρκεια του τρίωρου σχεδίου εργασίας:

1. η ακρίβεια και η σαφήνεια ως προς τη χρήση των ιστορικών εννοιών·
2. η ευστοχία ως προς την παρατήρηση εικόνων και η σαφήνεια ως προς τον μετασχηματισμό των σκέψεών τους σε γραπτό ή προφορικό λόγο·
3. η πειστικότητα των περιγραφών και των αφηγήσεών τους·
4. η ευστοχία ως προς την επινόηση αληθοφανών ιστοριών που σέβονται, όμως, τα ιστορικά δεδομένα (ιστορική ενσυναίσθηση).

¹ <https://ffilms.org/the-kid-1921/> (20/1/2018)

Β) ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ:

1η διδακτική ώρα:

► **Φύλλο εργασίας 1:** επεξεργασία ηχητικής και κειμενικής πηγής: τραγούδι του Μεσοπολέμου που αφορά τη ζωή εργαζομένων παιδιών στην Ελλάδα: **Το Παιδί του Δρόμου**. Στίχοι και μουσική: Βαγγέλης Παπάζογλου. Ερμηνείες: Γιώργος Κάβουρας (1937), Μπάμπης Γκολές, Δημήτρης Μυστακίδης

Είμαι του δρόμου το παιδί
το παραπονεμένο
και σαν σκυλάκι κάθομαι
στους πάγκους το καημένο.
Το κρύο έχω πίκρα μου
η ζέστη είν' η χαρά μου
του καθενός το θέλημα
είν' η παρηγοριά μου.
Η πείνα δε με φόβισε
ορφάνια δε θυμούμαι
βρέθηκα έτσι στον ντουινιά
και δεν παραπονούμαι.
Γεια σου Κάβουρα παραπονιάρη!
Κι αν αποθάνω και βρεθεί
κανένας και με θάψει
είμαι του δρόμου το παιδί
κι εκείνος ας με κλάψει.

Πηγή: http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=18853 (ακούστε το τραγούδι)

Αφού ακούσετε το τραγούδι και διαβάσετε τους στίχους του, απαντήστε στις παρακάτω **ερωτήσεις**:

1. Ποια προβλήματα αντιμετώπισε ή αντιμετώπιζει το «παιδί του δρόμου»; (Έχει γονείς; Πάει στο σχολείο; Γιατί; Πώς ζει; Πού ζει; Πώς είναι ντυμένο; Τι τρώει; Με ποιες δουλειές καταπιάνεται;)
2. Ποια είναι τα συναισθήματά του;
3. Σε ποιες καταστάσεις και σε ποιο ιστορικό πλαίσιο παραπέμπει το τραγούδι; Εντοπίστε τις σχετικές λέξεις ή φράσεις. Συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα προσθέτοντας ή αφαιρώντας γραμμές:

Στίχοι του τραγουδιού που δηλώνουν ή υποδηλώνουν:	Εξηγήστε ή σχολιάστε αν χρειάζεται:
α) προβλήματα του παιδιού του δρόμου	

β) συναισθήματα του ίδιου		
γ) συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο		

4. Γιατί δεν αναφέρεται, στο τραγούδι, το όνομα του παιδιού;

5. Γιατί δεν μπορεί να απολαύσει την παιδική ηλικία; Είναι σωστό το παιδί να εργάζεται;

Περαιτέρω ερωτήσεις-δραστηριότητες:

6. Μπορείτε να ζωγραφίσετε το «παιδί του δρόμου»;²

7. Στηριχθείτε στους στίχους του τραγουδιού για να αφηγηθείτε μία αληθοφανή ιστορία από την καθημερινότητα του παραπάνω παιδιού.

8. Σε τι διαφέρει το εργαζόμενο «παιδί στον δρόμο» από το «παιδί του δρόμου»;³ Μπορείτε να αναφέρετε παραδείγματα; Σε ποια κατηγορία φαίνεται να ανήκει το παιδί στο οποίο αναφέρεται το τραγούδι;

9. Συζητήστε γιατί είναι αναγκαίο το κράτος και η κοινωνία να βοηθήσουν τέτοια παιδιά. Πώς μπορεί να γίνει αυτό;

Ιστορικές έννοιες:

1. Πρώτου επιπέδου: παιδί του δρόμου, παιδί στον δρόμο, παιδική εργασία, σχολική διαρροή, δικαιώματα του παιδιού.

2. Δευτέρου επιπέδου: ιστορική πηγή, ιστορική αφήγηση, ενσυναίσθηση, ιστορία της καθημερινότητας, ιστορία της παιδικής ηλικίας.

² Πρβλ. <http://thessaloniki.photos.vagk.gr/el/component/tags/tag/45-2014-10-26-20-58-14.html> (25/1/2018): φωτογραφία με πρόσφυγες εργαζομένους –οι περισσότεροι παιδιά– στο εργοστάσιο των αδελφών Λεβί και Σολομών Μπενουζίλιο στην Πυλαία Θεσσαλονίκης το 1936, την ίδια σχεδόν εποχή με το τραγούδι. Η φωτογραφία –ή άλλη παρόμοια– μπορεί να αξιοποιηθεί ως παράλληλη εικονιστική πηγή.

³ Το πρώτο εργάζεται στο δρόμο, το δεύτερο ζει στο δρόμο, αποκομμένο από την οικογένειά του. Πηγή: Bediz Yilmaz, “Street-vendor children in Istanbul: the visible facet of urban poverty” (125-147), in: *Slobodan Naumović & Miroslav Jovanović, (eds.) Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century (Studies on South East Europe) (v. 2)*. LIT Verlag Münster, Belgrade-Graz 2004, 126-127

► **Φύλλο εργασίας 2:** επεξεργασία εικονιστικών πηγών που αφορούν τη ζωή των φτωχών στις Η.Π.Α. στις αρχές του Μεσοπολέμου.

Παρατηρήστε τις δύο παρακάτω εικόνες. Πρόκειται για αφίσες-στιγμιότυπα από την πρώτη, ασπρόμαυρη και βουβή, κινηματογραφική ταινία του Charlie Chaplin, *The Kid* [*Το Χαμίνι*] (1921). Στη συνέχεια, απαντήστε στις σχετικές ερωτήσεις.

Ερωτήσεις:

1. Περιγράψτε τα στοιχεία των εικόνων που δημιουργούν την εντύπωση της φτώχειας.
2. Γιατί ο αστυνομικός, στη δεύτερη φωτογραφία, παρακολουθεί τους πρωταγωνιστές; Τι μπορεί να έχουν κάνει και γιατί;
3. Επινοήστε μια αληθοφανή ιστορία που να εξηγεί τα παραπάνω.

2η διδακτική ώρα:

Αρχικά, ανασκόπηση των βασικών πτυχών του θέματος που εθίγησαν κατά την 1η διδακτική ώρα: τα προβλήματα των «παιδιών του δρόμου» και των «παιδιών στον δρόμο». Στη συνέχεια:

► **Φύλλο εργασίας 3:** επεξεργασία γραπτής και εικονιστικής πηγής. Διαβάστε το παρακάτω απόσπασμα λογοτεχνικού κειμένου και παρατηρήστε τον ζωγραφικό πίνακα που ακολουθεί. Και οι δύο πηγές αφορούν στην Επανάσταση του 1830 στη Γαλλία. Η λέξη «χαμίνι» είναι μετάφραση στα ελληνικά της γαλλικής λέξης “gamin” και σημαίνει «παιδί του δρόμου».

[Το χαμίνι, ο Γαβριάς]

«Ο Γαβριάς, που είχε μεγάλη πείρα απ’ αυτά τα πράγματα, κατάλαβε αμέσως ότι ο αχθοφόρος ήταν στουπί στο μεθύσι.

Αυτό το καλό έχουν οι νύχτες του καλοκαιριού, είπε ο Γαβριάς με το νου του. Κοιμάται τώρα αυτός στο δίτροχο έξω στον δρόμο. Τι γίνεται; Παίρνεις όμορφα, όμορφα το αμάξι για τη δημοκρατία κι αφήνεις το βαστάζο στη μοναρχία. Αυτό το αμάξι μας χρειάζεται για το οδόφραγμα, ας το πάρουμε λοιπόν.

Ο αχθοφόρος ροχάλιζε.

Ο Γαβριάς τράβηξε το αμάξι από το πίσω μέρος και τον αχθοφόρο από μπρος, δηλαδή από τα πόδια. Μέσα σε λίγες στιγμές ο αχθοφόρος βρέθηκε ξαπλωμένος αναπαυτικώτατα στο λιθόστρωτο. Το καρότσι ήταν ελεύθερο.

Ο Γαβριάς εφοδιασμένος πάντα με τ’ απαραίτητα για κάθε περίπτωση, έψαξε στην τσέπη του, έβγαλε ένα άγραφο λερωμένο χαρτί κι ένα κομματάκι μολύβι κόκκινο, αρπαγμένο ποιος ξέρει, από ποιον μαραγκό, κι έγραψε:

«ΓΑΛΛΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΑΡΕΛΗΦΘΗ ΤΟ ΑΜΑΞΙ ΤΟΥ ΕΠΙΦΕΡΟΝΤΟΣ
ΥΠΟΓΡΑΦΗ: ΓΑΒΡΙΑΣ»

Πηγή: Βίκτωρ Ουγκώ, *Οι Άθλιοι*, μτφρ. Μαρ. Αργυροπούλου, Εκδόσεις Παγκόσμια Λογοτεχνία, Αθήνα 1970, τόμος Β΄, 872-873. (1η δημοσίευση το 1862 στη Γαλλία).

Ζωγραφικός πίνακας του Ευγένιου Ντελακρουά (1798-1863), εμπνευσμένος από την Επανάσταση του 1830 στο Παρίσι, με τίτλο: *Η 28η Ιουλίου ή Η Ελευθερία οδηγεί το λαό* (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου)

Ερωτήσεις:

1. Ποια στοιχεία του κειμένου και της εικόνας παραπέμπουν σε εποχή επανάστασης στη Γαλλία;
2. Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω γραπτό κείμενο και την εικόνα, επινοήστε μια αληθοφανή ιστορία, για να εξηγήσετε πώς το παιδί, στο δεξί μέρος της εικόνας, μπορεί να βρήκε τα πιστόλια.
3. Εντοπίστε στοιχεία του κειμένου και της εικόνας που σας πληροφορούν για τη ζωή παιδιών, όπως ο Γαβριάς.
4. Ο Γαβριάς κατέχει μία ιδιότητα που δεν φαίνεται να διαθέτουν ούτε το *Παιδί του Δρόμου* (βλ. 1η πηγή) ούτε το χαμίνι του Charlie Chaplin (2η πηγή). Μπορείτε να την εντοπίσετε και να την εξηγήσετε;⁴

⁴ Συμμετέχει σε πολιτική κινητοποίηση της εποχής. Προς την ίδια κατεύθυνση μπορεί να αξιοποιηθεί, π.χ., στιγμότυπο (~18':36'') ή απόσπασμα της κινηματογραφικής ταινίας του Γκρεγκ Τάλας, *Το Ξυπόλητο Τάγμα* (1954), που αφορά την αντιστασιακή δράση ορφανών κατά τη διάρκεια της Κατοχής στη Θεσσαλονίκη (1941-1944). Βλ. <https://www.youtube.com/watch?v=2VfmaBo38I4> (περίπου 18':30'' κ.ε.).

► **Φύλλο εργασίας 4:** επεξεργασία κειμενικής πηγής (ποιήματος) που αφορά στα «παιδιά των φαναριών».

Διαβάστε το παρακάτω ποίημα της Δήμητρας Χριστοδούλου, *Για ένα παιδί που κοιμάται* (1995) και απαντήστε στις ερωτήσεις που ακολουθούν:

Νύχτα. Η κίνηση αραιή στη λεωφόρο.
Μες στο κλειστό, το φωτισμένο εργοστάσιο,
Οι μηχανές, αποσταμένες μα άγρυπνες,
Επιβλέπουν σαν άκακοι γίγαντες
Τον ύπνο του μικρού. Στριμωγμένος
Κοντά στη σκάρα του ατμού,
Με του αδερφού του το παλτό σκεπασμένος
Ξεκουράζεται.
Όλη τη μέρα δουλεύει στα φανάρια
Σκουπίζει τζάμια βιαστικά με το κόκκινο.
Εισπράττει κέρματα ή την εύλογη αγανάκτηση.
Περιμένει το επόμενο φανάρι.
Τίμια κερδίζει έτσι το ψωμί
Και το μερίδιο του νυχτοφύλακα,
Που τον αφήνει να κοιμάται εκεί μέσα.

Τα χιονισμένα βουνά της πατρίδας του,
Τα χέρια της μάνας του που τύλιγαν γύρω του
Γυναίκειο μαντίλι για το κρύο,
Το δάσκαλο που πληρωνότανε με γάλα
Μόλις θυμάται.
Θυμάται κάτι ελληνικά από το στόμα του,
Που τώρα εδώ ακούγονται αλλιώςτικα.
Όχι σαν βότσαλα γυαλιστερά μεγάλης θάλασσας,
Όχι σαν ποδοβολητό του αλόγου
Ενός ανίκητου στρατηλάτη,
Αλλά να, σαν τα κέρματα στην τσέπη,

Σαν το φτύσιμο στο βλέμμα του πελάτη.
Καμιά φορά πιο εγκάρδια
Σαν τούτο δω το βοηητό της σκάρας,
Που όλο ανεβάζει το θερμό ατμό.

Πηγή: <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL105/229/1693,5428/> (20/1/2018)

Ερωτήσεις:

1. Τι ξέρετε για «τα παιδιά των φαναριών»;
2. Με βάση τις πληροφορίες του ποιήματος:
 - 2.1. Αφηγηθείτε πώς περνάει τη μέρα και τη νύχτα του το παιδί.
 - 2.2. Εξηγήστε από πού έρχεται και γιατί. Με τη βοήθεια του/της εκπαιδευτικού σας προσδιορίστε τον χρόνο της μετανάστευσης.⁵
 - 2.3. Υποθέστε ποια είναι τα συναισθήματά του.
3. Εκτός από τα «παιδιά των φαναριών», ποιες άλλες κατηγορίες παιδιών ξέρετε, που προσφέρουν παρόμοιες υπηρεσίες ή εμπορεύματα;
4. Ποιοι και με ποιους τρόπους μπορούν να βοηθήσουν τέτοια παιδιά;

Στιγμιότυπο από τηλεοπτικό σποτ για τα παιδιά των φαναριών, αναρτημένο στο διαδίκτυο από *Το Χαμόγελο του Παιδιού* το 2011. Πηγή: <https://www.youtube.com/watch?v=jd1S2V1M5f8> (21/1/2018)

⁵ Σύνδεση με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων από το 1989 κ.ε.

3η διδακτική ώρα:

► Φύλλο αξιολόγησης 1:

Το 1924 η γενική συνέλευση της *Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ)* υιοθέτησε στη Γενεύη την πρώτη *Διεθνή Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Παιδιού*. Ακολούθησε, το 1959, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Παιδιού από τη γενική συνέλευση του ΟΗΕ. Το 1989 υιοθετήθηκε ομόφωνα από τη γενική συνέλευση των *Ηνωμένων Εθνών η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Παιδιού*, η οποία έχει επικυρωθεί από 193 χώρες μέχρι σήμερα, ενώ δεν την έχουν επικυρώσει δύο. Η Ελλάδα την επικύρωσε στις 2 Δεκεμβρίου του 1992.⁶

Από την τελευταία:

«[..]

Άρθρο 32

1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη αναγνωρίζουν το δικαίωμα του παιδιού να προστατεύεται από την οικονομική εκμετάλλευση και από την εκτέλεση οποιασδήποτε εργασίας που ενέχει κινδύνους ή που μπορεί να εκθέσει σε κίνδυνο την εκπαίδευσή του ή να βλάψει την υγεία του ή τη σωματική, πνευματική, ψυχική, ηθική ή κοινωνική ανάπτυξή του.
2. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη παίρνουν νομοθετικά, διοικητικά, κοινωνικά και εκπαιδευτικά μέτρα για να εξασφαλίσουν την εφαρμογή του παρόντος άρθρου. Για το σκοπό αυτόν, και λαμβάνοντας υπόψη τις σχετικές διατάξεις των άλλων διεθνών οργάνων, τα Συμβαλλόμενα Κράτη ειδικότερα:
 - α) Ορίζουν ένα κατώτατο όριο ή κατώτατα όρια ηλικίας για την είσοδο στην επαγγελματική απασχόληση.
 - β) Προβλέπουν μια κατάλληλη ρύθμιση των ωραρίων και των συνθηκών εργασίας.
 - γ) Προβλέπουν κατάλληλες ποινές και άλλες κυρώσεις, για να εξασφαλίσουν την αποτελεσματική εφαρμογή του παρόντος άρθρου».

Ερωτήσεις:

1. Νομίζετε ότι τα παραπάνω δικαιώματα του παιδιού (άρθρο 32 της Σύμβασης του 1989) γίνονται σεβαστά στις περιπτώσεις των παιδιών που εικονίζονται παρακάτω; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.
2. Ποιους κινδύνους διατρέχουν παιδιά, όπως τα παρακάτω;

⁶ <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm> (1924), http://users.uoa.gr/~nektar/history/3contemporary/universal_declaration_of_the_rights_of_the_child.htm (1959), <https://www.unicef.gr/%CF%84%CE%BF-%CF%80%CE%BB%CE%AE%CF%81%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%83%CF%8D%CE%BC%CE%B2%CE%B1-%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CF%8D/a4-366-22> (1989), προσπέλαση 24/1/2018

Παιδί-πωλητής στους δρόμους μιας πόλης της Βιρμανίας. Φωτογραφία του 2013. Πηγή: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/from-factories-to-teashops-childlabor-a-tradition-in-burma.html> (20/1/2018)

Παιδί-πωλήτρια σε δρόμο της Τεχεράνης. Σύγχρονη φωτογραφία από site που επιδιώκει την συγκέντρωση κεφαλαίων για την χρηματοδότηση ενός σχολείου για τα παιδιά που εργάζονται στους δρόμους; <https://www.gofundme.com/85szk9bk> (21/1/2018)

► Φύλλο αξιολόγησης 2:

Υποθέστε ότι συναντάτε στον δρόμο ένα μικρό βιοπαλαιστή, όπως τον παρακάτω:

Γιώργος Ιακωβίδης, *Ο μικρός βιοπαλαιστής ή Δακτυλίδια του καπνού* (1887). Πηγή: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%99%CE%B1%CE%BA%CF%89%CE%B2%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82_-_%CE%9F_%CE%9C%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%82_%CE%92%CE%B9%CE%BF%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%82_\(1887\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%CE%93%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%99%CE%B1%CE%BA%CF%89%CE%B2%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CF%82_-_%CE%9F_%CE%9C%CE%B9%CE%BA%CF%81%CE%BF%CF%82_%CE%92%CE%B9%CE%BF%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B7%CF%82_(1887).jpg) (24/1/2018)

Ερωτήσεις:

1. Τι θα συμβουλευάτε τον νεαρό βιοπαλαιστή αν ήσασταν φίλος ή φίλη του;
2. Τι θα σας απαντούσε εκείνος;
3. Τι θα συζητούσατε μαζί του αν ήσαστε ο πατέρας ή η μητέρα του;
4. Σε ποιες ενέργειες θα προχωρούσατε αν ήσαστε κοινωνικός λειτουργός (δηλαδή, ένας ή μία επαγγελματίας που ασχολείται με τα προβλήματα ευπαθών κοινωνικών ομάδων);

Στις απαντήσεις σας να αναφερθείτε και στο θέμα του καπνίσματος.

► **Φύλλο αξιολόγησης 3:**

Επαναλάβετε την προηγούμενη διαδικασία (υπόθεση και ερωτήσεις) με αφετηρία τον παρακάτω ζωγραφικό πίνακα:

Γεωργίου Ιακωβίδη, *Η Προσφυγοπούλα* ή (μετά το 1900)

Σημείωση: Ο τίτλος (*Η Προσφυγοπούλα*) προσφέρεται για σύνδεση με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, καθώς και για την επικαιροποίηση του σχετικού προβληματισμού (το οικουμενικό και διαχρονικό πρόβλημα των προσφύγων).

Ερωτήσεις:

1. Επινοήστε και αφηγηθείτε μια αληθοφανή ιστορία για την *Προσφυγοπούλα*, που να εξηγεί πώς περνάει τη μέρα και τη νύχτα της, πού διαμένει και με ποιους.
2. Παρατηρήστε τους δύο παραπάνω ζωγραφικούς πίνακες του Γ. Ιακωβίδη και εντοπίστε ρούχα ή αντικείμενα των παιδιών που παραπέμπουν σε εποχή διαφορετική από τη δική σας.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ Στ ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ: Τα παιδιά στη δουλειά και στο σχολείο Εναλλακτική πρόταση προσέγγισης 2: «Ελιές ή σχολείο;»

Α) ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ:

Θέμα: «Ελιές ή σχολείο;»

3 διδακτικές ώρες

Σύντομη περιγραφή:

Ο τίτλος παραπέμπει στο δίλημμα αρκετών παιδιών της ελληνικής υπαίθρου κατά τη διάρκεια σχεδόν όλου του 20^{ού} αιώνα, με το πρώτο σκέλος του διλήμματος να αλλάζει -κατά περίπτωση και περιοχή- περιεχόμενο (πρόβατα, γελάδια, βαμβάκι, καΐκι, οικοδομή, νοικοκυριό κ.λπ.). Το πρόβλημα που τίγεται αφορά την εγκατάλειψη του σχολείου και γενικότερα τη σχολική διαρροή είτε για λόγους βιοτικών (συνθήκες ζωής που αναγκάζουν τα παιδιά να εργαστούν) είτε για λόγους φυλετικούς (κορίτσια που δεν έχουν ίδιες ευκαιρίες με τα αγόρια να μορφωθούν). Εξετάζεται επίσης η ποιότητα και οι συνθήκες άσκησης της παιδικής εργασίας.

Ερώτημα/πρόβλημα:

Τα παρακάτω ερωτήματα διέπουν τις προτεινόμενες προσεγγίσεις του επιλεγμένου διδακτικού υλικού:

1. Ποιες βιοτικές ανάγκες ωθούν τα παιδιά στην εργασία και την εγκατάλειψη του σχολείου ή τη συνύπαρξη εργασίας και συνεχούς ή ασυνεχούς φοίτησης στην Ελλάδα και την Ευρώπη;
2. Πώς αισθάνονται τα παιδιά που εργάζονται ή και τα παιδιά που εργάζονται και ταυτόχρονα πηγαίνουν στο σχολείο;
3. Υπήρχε σε κάποια χρονική περίοδο διαφορά ως προς την υποχρέωση των αγοριών και των κοριτσιών να μορφωθούν; Υπάρχει τέτοια διαφορά στις μέρες μας;
4. Ποια θα πρέπει να είναι η στάση του κράτους απέναντι στο φαινόμενο αυτό;

Στόχοι:

Οι μαθητές και οι μαθήτριες:

1. να ευαισθητοποιηθούν απέναντι σε ένα κοινωνικό πρόβλημα που αφορά παιδιά είτε της ίδιας ηλικίας είτε λίγο μεγαλύτερα τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη.
2. να προβληματιστούν σχετικά με την ισότητα των δύο φύλων και τους αγώνες που χρειάστηκαν για την κατάκτησή της.
3. να κατανοήσουν τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα παιδιά σχολικής ηλικίας σε παλαιότερες εποχές.
4. να διερευνήσουν και να γνωρίσουν όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας μιας περασμένης εποχής.

Εκπαιδευτικό υλικό:

Πολυτροπικές πρωτογενείς και δευτερογενείς ιστορικές πηγές, οργανωμένες σε φύλλα εργασίας

Ιστορικές έννοιες:

1. Πρώτου επιπέδου: σχολική διαρροή, παιδική εργασία, ισότητα των φύλων, συνθήκες ζωής, ιστορία της παιδικής ηλικίας, ιστορία της εκπαίδευσης
2. Δευτέρου επιπέδου: ιστορική πηγή

Οδηγίες για τη μαθησιακή διαδρομή:

Για την εισαγωγή του θέματος μπορούν οι μαθητές να παρακινηθούν να παρακολουθήσουν στο σπίτι την ταινία «Όλιβερ Τουίστ» (παραγωγής 1948, σύνδεσμος: <https://youtu.be/Ktq4qB1ntBc>), καθώς και αποσπάσματα της ταινίας «Το δέντρο με τα τσόκαρα» (παραγωγής 1978, σύνδεσμος: <https://youtu.be/QCrdIjSUK7w>). Μπορούν, κατά την κρίση του/της εκπ/κου να επικεντρωθούν σε συγκεκριμένα σημεία, όπως προσδιορίζονται στα αντίστοιχα φύλλα εργασίας.

1^η διδακτική ώρα

1. Η ώρα αυτή μπορεί να αφιερωθεί στη διερεύνηση των συνθηκών ζωής που ανάγκαζαν τα παιδιά είτε να εγκαταλείπουν το σχολείο είτε να καταφεύγουν στα «νυχτερινά» (εσπερινά) σχολεία, παράλληλα με την άσκηση βιοποριστικού επαγγέλματος.
2. Ως εισαγωγή μπορεί να χρησιμοποιηθεί η συγκριτική παράθεση αποσπασμάτων από μαρτυρίες για τις συνθήκες ζωής στην Ελλάδα, τη Γαλλία και την Ισπανία στις αρχές του 20^{ού} αιώνα (βλ. φύλλο εργασίας «Η ρέγκα»)
3. Ο/Η εκπ/κός επιλέγει μεταξύ των προτεινόμενων για την 1^η ώρα δραστηριοτήτων εκείνες που θεωρεί ότι ανταποκρίνονται καλύτερα στο μαθησιακό, πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο των μαθητών/τριών. Ενδείκνυται η αξιοποίηση πηγών που αναφέρονται σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.
4. Για την αξιοποίηση των φύλλων εργασίας προτείνεται η ομαδοσυνεργατική μέθοδος. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι αρκετά ώστε να διανεμηθούν σε επιμέρους μικτές ομάδες μαθητών/τριών οι οποίες θα παρουσιάσουν στο τέλος της διαδικασίας στην ολομέλεια της τάξης τις παρατηρήσεις και τα πορίσματά τους.
5. Στο τέλος της ώρας αυτής προτείνεται η αξιοποίηση του φύλλου εργασίας σχετικά με την έξαρση της παιδικής φτώχειας στη σύγχρονη εποχή, ως στοιχείο που επιτρέπει τη μετάβαση στην επόμενη ενότητα που σχετίζεται με την παιδική εργασία. Προτείνεται το ίδιο φύλλο εργασίας να διανεμηθεί σε διαφορετικές ομάδες παιδιών με κατανομή των ερωτημάτων, ώστε να υπάρξει ευρύτερος αναστοχασμός.

2^η διδακτική ώρα

1. Η ώρα αυτή προτείνεται να αφιερωθεί στις συνθήκες εργασίας των παιδιών σε διαφορετικές περιοχές (Ελλάδα, Ευρώπη, Αμερική, χωριό, πόλη κ.λπ.) και σε διαφορετικές περιόδους (19^{ος} αι., αρχές 20^{ού} αι., Μεσοπόλεμος, μεταπολεμική περίοδος κ.λπ.).
2. Οι μαθητές/τριες μπορούν να αξιοποιήσουν τις εντυπώσεις τους από την παρακολούθηση των κινηματογραφικών ταινιών «Όλιβερ Τουίστ» και «Το δέντρο με τα τσόκαρα» και να συμπληρώσουν τα σχετικά φύλλα εργασίας.

3. Ο/Η εκπ/κός μπορεί να συνδυάσει εικονιστικές και κειμενικές πηγές συγκριτικά, ώστε να ενθαρρύνει τους/τις μαθητές/τριες να διερευνήσουν ιστορικά τα επιμέρους ερωτήματα που τίθενται και να καταλήξουν σε συμπεράσματα.

3^η διδακτική ώρα – αξιολόγηση:

1. Η ώρα αυτή κατά ένα μέρος μπορεί να αφιερωθεί στη μελέτη των δυνατοτήτων που δίνονταν στα κορίτσια να μορφωθούν και στις απαιτήσεις της οικογένειας και της κοινωνίας από αυτά.
2. Προτείνεται να αξιοποιηθούν σε αντιδιαστολή τα φύλλα εργασίας σχετικά με μια γερμανική οικογένεια την περίοδο του Μεσοπολέμου και μια αντίστοιχη ελληνική («Η μωβ ομπρέλα»).
3. Για την αξιολόγηση προτείνεται η αξιοποίηση του φύλλου εργασίας «Τα καλά παιδιά».

Κριτήρια αξιολόγησης του ιστορικού λόγου που θα εκφράσουν οι μαθητές/τριες καθ' όλη τη διάρκεια του τρίωρου σχεδίου εργασίας:

1. Η ακρίβεια και η σαφήνεια ως προς τη χρήση των ιστορικών εννοιών.
2. η ευστοχία ως προς την παρατήρηση εικόνων και η σαφήνεια ως προς το μετασχηματισμό των σκέψεών τους σε γραπτό ή προφορικό λόγο.
3. η πειστικότητα των περιγραφών και αφηγήσεών τους.
4. η ευστοχία ως προς την επινόηση αληθοφανών ιστοριών που σέβονται, όμως, τα ιστορικά δεδομένα (ιστορική ενσυναίσθηση).

Β) ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ:

1^η διδακτική ώρα:

► **Φύλλο εργασίας 1:** επεξεργασία κειμενικής πηγής: μαρτυρίες για τις συνθήκες διαβίωσης παιδιών της πρώτης σχολικής ηλικίας στην Ελλάδα, τη Γαλλία και την Ισπανία στις αρχές του 20^{ού} αιώνα:

Η ρέγκα			
	Ελλάδα	Γαλλία	Ισπανία
Πληροφορίες	<p>Επιστολή δασκάλου από ένα χωριό της Πελοποννήσου στο περιοδικό του Ερυθρού Σταυρού το 1930, όπου περιγράφει τις διατροφικές στερήσεις ως μια από τις αιτίες της σωματικής εξάντλησης των παιδιών και, συνακόλουθα, της αδυναμίας τους να πηγαίνουν στο σχολείο και να ανταποκρίνονται στα σχολικά τους καθήκοντα, αλλά και γενικότερα της παιδικής νοσηρότητας.</p>	<p>Στη Γαλλία η κακή διατροφή των παιδιών δεν τελειώνει στις αρχές του 20^{ού} αι., όπως πληροφορούμαστε από μια αναφορά που έστειλε το 1904 ένας επιθεωρητής της εκπαίδευσης στο νομαρχιακό συμβούλιο της πόλης Νιέβρ.</p>	<p>Απόσπασμα από προφορική μαρτυρία του Μανουέλ Πιρίς, ανειδίκευτου εργάτη οικοδομών, γεννημένου το 1902 στην πόλη Βαλένθια, όπου περιγράφει τα παιδικά του χρόνια.</p>
Κείμενο	<p>«Αγαπητέ μου, χαρακτηριστική εικόνα της τροφής που τρώνε τα Ελληνόπουλα του δημοτικού σχολείου που διευθύνω σας δίδει το εξής περιστατικό. Μόλις έφθασα εδώ τον Οκτώβριο και ανέλαβα το σχολείο, μου έκανε εντύπωση ότι λίγη ώρα προ του μεσημεριού, όλα τα παιδιά σχεδόν ζητούσαν άδεια και έβγαιναν στην αυλή του σχολείου μαζί με το καλαθάκι ή το μανδύλι τους που είχε τη μεσημεριανή τροφή τους. Γνωρίζετε πως το σχολείο μου είναι στο μέσο δύο χωριών και επειδή η απόσταση είναι μισή ώρα περίπου από κάθε χωριό οι μαθητές μένουν όλη την ημέρα και τρώνουν στο σχολείο το μεσημέρι γι' αυτό φέρουν το φαγητό των από το σπίτι των. Αναγκάζονται μισή ώρα πριν να μουσκεύουν το ψωμί τους στο νερό μέσα στο τενεκεδάκι που εχρησίμεινε για ποτήρι. Γι' αυτό έβγαιναν και πήγαιναν στη βρύση. Εξήτασα το περιεχόμενο του καλαθιού ή μαντηλιού μέσα εις το οποίο είχαν την τροφή των και τι νομίζετε ανεκάλυψα; Το φαγί των ήταν ένα κομμάτι ψωμί σκληρό μαύρο που μόνον με τσεκούρι κόβεται. Για προσφάγι είχαν ένα κομμάτι ρέγκα ή μάλλον τα λείψανα αυτής, ή λίγο τυρί και τίποτε άλλο. Σας στέλλω, επίτηδες ένα κομμάτι ψωμί δια να μη με νομίσετε υπερβολικό. Τώρα πως θα τραφούν αυτά τα παιδιά, πως θα μεγαλώσουν και πως θα αντιμετωπίσουν τα μολυσματικά νοσήματα που τα επαπειλούν ή τη λερναία ύδρα που λέγεται ελονοσία, αγνώω!»</p>	<p>«Πάνω σε ένα ράφι κατά μήκος των τοίχων είναι παραταγμένη μια σειρά από σάκους και καλάθια. Κοιτάζω: παντού μαύρο ψωμί, στον ένα σάκο έξι καρύδια, στον άλλο ένα αυγό, πιο πέρα μια ρέγκα, σπανίως ένα κομμάτι κρύο κρέας, αλλά σχεδόν πάντα ο αναπόφευκτος χυλός, γαλέτα από αλεύρι αραβοσίτου, αρκετά καλή όταν είναι ζεστή αλλά βαριά και δύσπεπτη όταν είναι κρύα. Κι αυτά τα καημένα μικρά παιδιά είχαν ξεκινήσει στις 6 1/2 το πρωί, μέσα στη νύχτα και το χιόνι, μέσα από δύσβατους δρόμους μερικές φορές είχαν κάνει 7 χιλιόμετρα, και στις 4 το απόγευμα ξανάφευγαν για το πατρικό τους χωρίς να έχουν φάει επί δώδεκα ώρες παρά μαύρο ψωμί και χυλό».</p>	<p>«Δεν πήγα σε κανένα σχολείο. Δεν πήγα ποτέ. Καθόλου, καθόλου. Το μεροκάματο του πατέρα μου δεν έφτανε. Στα οχτώ μου χρόνια μπήκα να δουλέψω βοσκός σ' εκείνα τα βουνά, τέρμα Θεού, και φύλαγα το κοπάδι, πρόβατα και κατσίκες. Σ' εκείνα τα βουνά με ένα κομμάτι ψωμί και μια σαρδέλα. Με μια παστή σαρδέλα κι ένα πορτοκάλι για όλη την ημέρα. Για να κάνεις σπουδές δεν υπήρχε τίποτα. Στη δουλειά νωρίς-νωρίς».</p>

Πηγή	Ε. Λαμπαδάριος, <i>Η σχολική αντίληψις και ιδίως περί των μαθητικών συσσιτίων εν Ελλάδι (περίληψις ομιλίας γενομένης κατά το πρόγευμα της ροταριανής εβδομάδος του παιδίου εν Μαρασλείω)</i> , Αθήνα 1934: χ.ε., 5	S. Bernstein & P. Milza, <i>Ιστορία της Ευρώπης, τόμος 2: Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919</i> , (μτφ. Αν. Δημητρακόπουλος), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, 191	M. Vilanova, <i>Οι άορατες πλειοψηφίες. Εργατική εκμετάλλευση, Επανάσταση και Καταστολή</i> , (μτφ. Χ. Ροβίθη), Κατάρτι, Αθήνα 2000, 347
------	--	--	--

- Προσδιορίστε και επισημάνετε στον χρονοχάρτη που ακολουθεί τον χρόνο και τον τόπο κάθε κειμένου και συνδέστε τις δύο ενδείξεις με γραμμή. Μπορείτε να προσθέσετε τον τόπο και τον χρόνο άλλων γεγονότων που εσείς γνωρίζετε.

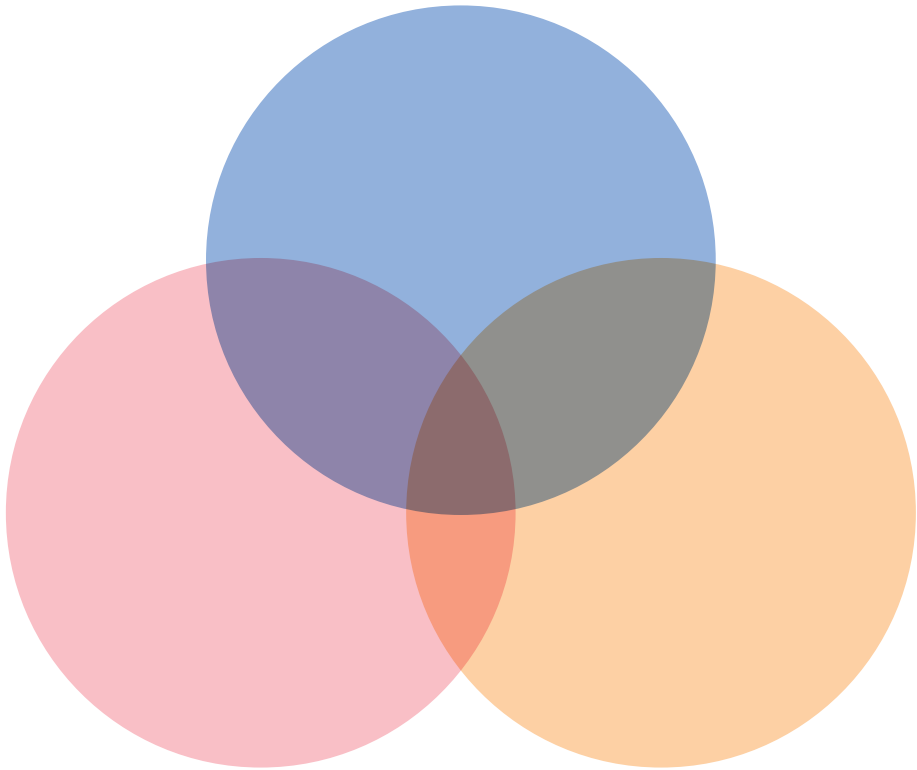

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20^{ου} αι.

1914-1918
Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

- Ποιο είναι το σημαντικότερο ζήτημα στο οποίο αναφέρονται και τα τρία κείμενα; Γράψτε τις λέξεις ή τις φράσεις των κειμένων που σας βοηθούν στον εντοπισμό του. β) Ποια είναι η σημαντικότερη συνέπειά του;
- Σύμφωνα πάντα με τα κείμενα, ποια είναι η σημαντικότερη συνέπεια που έχει στη ζωή των παιδιών;
- Έχοντας υπόψη τα κείμενα και δουλεύοντας σε τρεις ομάδες: α) περιγράψτε με τη μορφή ημερολογίου μια ημέρα από τη ζωή ενός παιδιού σε κάθε χώρα, β) παρουσιάστε την εργασία σας και γ) εντοπίστε ομοιότητες και διαφορές μεταξύ των τριών ημερολογίων και συμπληρώστε το παρακάτω διάγραμμα Venn.

Σε σχέση με το κύριο ζήτημα που θίγεται στα παραπάνω κείμενα, τι έχει μείνει ίδιο και τι έχει αλλάξει στην Ελλάδα από τότε μέχρι τώρα;

► **Φύλλο εργασίας 2:** Επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης μαθητή του γυμνασίου που αναγκάζεται να μετοικήσει στην πρωτεύουσα για να συνεχίσει τις σπουδές του.

Φτώχεια, αρρώστεια και σχολική φοίτηση

«Από τα χρόνια της εφηβείας μου [γεννήθηκε το 1907] ο Πατέρας μου [που ήταν ιερωμένος] έπεσε σ' ένα κύκλωμα μεγάλων δυσχερειών. Την πρώτη τάξη του Γυμνασίου και τη μισή από τη δεύτερη την είχα περάσει σ' ένα πρώην στάβλο [που νοίκιαζα στην Αθήνα, μακριά απ' την οικογένειά μου που κατοικούσε στη Σαλαμίνα]. Δίπλα από το κρεβάτι μου ήταν ακόμη ανοιχτή σε μια πλάκα η τρύπα, σε σχήμα μαργαρίτας, του υπονόμου που υποδεχόταν τα υγρά από τα άλογα. Τη νύχτα πάνω στη σκεπή τα ποντίκια χόρευαν και γρούλλιζαν. Πότε-πότε λέρωναν –από πάνω- τα σκεπάσματά μου. Ώσπου να με πάρει ο ύπνος ξαγρυπνούσα μήπως, έτσι καθώς ήταν μεγάλα, έρθει κανένα και μου φάει τη μύτη ή κανένα αφτί, χωρίς να το αντιληφθώ [...]. Ήταν χειμώνας και ιδρώνα τη νύχτα σαν να ήμουν βουτηγμένος στη θάλασσα. Πιανόταν η αναπνοή μου. Σηκωνόμουν από το κρεβάτι κι έβγαινα έξω, για να ανασάνω. Και γύρισα στους γονείς μου με διπλή πλευρίτιδα. Τον άλλο χρόνο έβγαλα την τάξη οδοιπορώντας το πρωί και έπειτα με δύο μέσα συγκοινωνίας επί δύο ως δυόμισι ώρες».

Πηγή: Δημήτριος Ι. Πάλλας [καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας], Ορθοδοξία και παράδοση. Δοκιμή αυτοβιογραφίας. Με ένα παράρτημα για τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις Όλγα Γκράτζιου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 82.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Μπορείτε να σκεφτείτε για ποιο λόγο ο αφηγητής ήταν αναγκασμένος να περνάει όλες αυτές τις ταλαιπωρίες προκειμένου να φοιτήσει στο γυμνάσιο;
2. Προσπαθήστε να απεικονίσετε (ζωγραφιά, σχέδιο, κολάζ) τον χώρο όπου έμενε ο αφηγητής για ενάμιση περίπου χρόνο, όπως τον περιγράφει στην αφήγησή του.
3. Υποθέστε ότι είστε ο αφηγητής και γράφετε ένα γράμμα στους γονείς σας, στο οποίο περιγράφετε τις συνθήκες ζωής σας.
4. Ποιο ρόλο νομίζετε ότι μπορεί να έπαιζε η οικονομική κατάσταση της οικογένειας του αφηγητή (όπως αναφέρεται στην αρχή του κειμένου) στην επιλογή του χώρου διαμονής του στην πρωτεύουσα;
5. Μπορείτε να αναφέρετε άτομα ή κοινωνικές ομάδες που να ζουν σε παρόμοιες καταστάσεις στην εποχή μας;

► **Φύλλο εργασίας 3:** επεξεργασίας κειμενικής και ηχητικής πηγής: μελοποιημένο ποίημα του Γ. Κοτζιούλα σχετικά με την αναγκαστική εγκατάλειψη του σχολείου στις αρχές του 20^{ού} αιώνα σε ορεινό χωριό της Άρτας.

Το μαστορόπουλο

Τον πήραν τον Κολιό
τον πήραν οι μαστόροι
παιδί από το σκολειό
να μάθει πηλοφόρι.

Δε σώνει άλλο να ιδεί,
παιδεύεται το μάτι:
κρατούσε ένα ραβδί,
το στρώμα του στην πλάτη.

Καρδιά πονετική
τον ξέβγαλε με κλάμα:
«Τετράδη^[1] Κυριακή,
θα καρτερώ για γράμμα».

Μας έφυγε ο Κολιός
κι είχε μια τέτοια λύπη!
θα 'ναι όλοι δω τ' Άη-Λιος
και μόνο αυτός θα λείπει.

*Το ποίημα μελοποιημένο με εικόνες από παιδική εργασία στο: https://youtu.be/ltY_SBot5Gs
Γιώργος Κοτζιούλας, Από τη συλλογή Σιγανή φωτιά (1938) και στη συνέχεια στον πρώτο τόμο των Απάντων του.*

[1] Τετράδη: Τετάρτη (η μέρα της εβδομάδας)

Ερωτήσεις:

1. Αφηγηθείτε την ιστορία του μικρού Κολιού με βάση τις πληροφορίες που σας δίνει το ποίημα. Επιμείνετε ιδιαίτερα στα συναισθήματα, τα δικά του και της μητέρας του.
2. Τι συμπεραίνετε για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας του μικρού Κολιού;
3. Συντάξτε μία υποθετική επιστολή, του μικρού Κολιού προς τη μητέρα του, μετά την απομάκρυνσή του από το χωριό.

► **Φύλλο εργασίας 4:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τη σχολική διαρροή στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1926-1936)

Εγγραφέντες και φοιτούντες μαθητές 1926-1936

Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει (ανά τριετία) τον αριθμό των μαθητών που φοίτησαν στα δημοτικά σχολεία της χώρας την χρονική περίοδο 1926-1936.

Γραμμή		1926-1927	1929-1930	1932-1933	1935-1936
1η	αγόρια (α)	345052	363763	420490	468182
2η	κορίτσια (κ)	246056	273933	339069	391101
3η	σύνολο (α+κ)	591108	637696	759559	859283
4η	διαφορά (α-κ)	98996	89830	81421	77081
5η	πληθυσμός Ελλάδας	6041600	6274930	6515960	6792720

Πηγή: Πίνακες φυσικής κίνησης του πληθυσμού από την Ελληνική Στατιστική Αρχή
(<https://goo.gl/pLTFRV>)

- Ποια είναι η τάση των αριθμητικών δεδομένων καθώς περνούν τα χρόνια; Παρατηρείται η ίδια τάση σε όλες τις γραμμές;
- Ο ρυθμός αύξησης του συνολικού αριθμού των μαθητών (3η γραμμή) είναι μεγαλύτερος από αυτόν της αύξησης του συνολικού πληθυσμού της χώρας (5η γραμμή). Πώς το εξηγείτε;
- Πώς ερμηνεύετε το γεγονός ότι η διαφορά μεταξύ αγοριών και κοριτσιών μειώνεται καθώς περνούν τα χρόνια (4η γραμμή);

► **Φύλλο εργασίας 5:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις επιλογές των παιδιών από αγροτικές περιοχές και τις συνθήκες ζωής τους

Ελιές ή σχολείο;

Ένα σημαντικό σημείο της ζωής μου είναι συνδεδεμένο με το λιομάζωμα. Θα το αφηγηθώ. Οι επιδόσεις μου στα μαθήματα της Τρίτης και της Τετάρτης Τάξης του Δημοτικού σχολείου δεν ήταν καθόλου καλές. Παραμελούσα τις μαθητικές υποχρεώσεις μου θυσιάζοντάς τις στο βωμό του παιχνιδιού. Ήθελα να παίζω συνέχεια... Γυρνούσα αργά στο σπίτι, άρπαζα το τετράδιο κι άρχιζα να γράφω γρήγορα – γρήγορα.(...) Πριν προφτάσω να βγάλω το βιβλίο να διαβάσω είχα αποκοιμηθεί απάνω στο τραπέζι από την κούραση –αποτέλεσμα της ολόημερης δραστηριότητας στους δρόμους. Έτσι έβγαλα και τις δύο τάξεις με το ζόρι.

Οκτώβριο του '46 πήγα στην Πέμπτη τάξη και συνέχισα την ίδια πάλι τακτική. Εκείνη του πασαλείμματος. Το Νοέμβριο αρχίσαμε την ελαιосуλλογή. Ένα βράδυ μόλις μπήκα στο σπίτι ύστερα από ένα εξουθενωτικό παιχνίδι και έβγαλα το τετράδιό μου πάλι, για να γράψω, μου λέει η μητέρα μου ήρεμα: «Μη γράφεις, παιδάκι μου, αύριο δεν θα πας σχολείο. Θα έρθεις μαζί μου να με βοηθήσεις στις ελιές γιατί δεν βρήκαμε εργάτρια και θέλω βοηθό». Πέταξα από τη χαρά μου μόλις τ' άκουσα και έχωσα αμέσως «μια και δύο» στη σάκα το τετράδιό μου. Έφαγα κάτι και κοιμήθηκα αμέσως.

Με σήκωσε πρωί - πρωί. Πήραμε πρωινό και βγήκαμε στο δρόμο ακόμα ασημέρνωτα. Το φως της μέρας ήτανε τόσο λιγοστό, που δεν έφτανε να φωτίσει τα σοκάκια με τα ψηλά τα σπίτια, ενώ η παγωνιά τύλιγε τα δρομάκια... Το πρόσωπό μου άρχισε να τσουζει, τα χέρια και τα πόδια να παγώνουν. Σα φτάσαμε κάτω απ' αυτές τις άθλιες καιρικές συνθήκες στο χτήμα, μού 'δωσε η μητέρα ένα καλάθι λέγοντας: «Σκύψε και μάζευε ελιές ωστόσο να γεμίσεις το καλάθι. Μόλις τ' απογεμίσεις θα σε βοηθήσω να τις αδειάσουμε στο τσουβάλι». Λύγισα τα γόνατα, έσκυψα κι άρχισα να μαζεύω. Μάζευα, μάζευα συνέχεια κι εκείνο το έρημο καλάθι καθόλου δεν ανέβαινε, λες κι είχε τρύπιο πάτο!

«Κάνε τα χέρια σου πιο γρήγορα, γιατί απ' ό, τι βλέπω ούτε αύριο δεν πρόκειται να το γεμίσεις», έλεγε. Έκανα η καημένη γρήγορα μα ήτανε τα δάχτυλά μου παγωμένα και δεν μπορούσα εύκολα να τα λυγίσω. Άρχισα τότε να προσπαθώ να τα ζεστάνω με τα χνώτα μου πράγμα που με καθυστέρουσε περισσότερο! Το αποτέλεσμα, να διαμαρτύρομαι και να ζητάω να φύγουμε. «Πάμε, μαμά, να φύγουμε... Κρυώνω. Παγώσανε τα χέρια μου», έλεγα και ξαναέλεγα παρακαλώντας την. «Κι εγώ κρυώνω. Δεν έχουμε όμως περιθώρια επιλογής. Πρέπει να εργαστούμε ως το βράδυ. Οι ελιές δεν περιμένουν. Αν μείνουν για πολύ στη γη θα σαπίσουν και το λάδι μας δεν θα τρώγεται. Σκύβε λοιπόν και μάζευε και μη μιλάς καθόλου».

Γύρισα στο σπίτι παγωμένη και ταλαιπωρημένη. Η άλλη μέρα ήταν Κυριακή... Κοιμήθηκα ως αργά. Καθώς με χτένιζε η μητέρα το πρωί... με ρώτησε: «Δεν μού 'πες πώς τα πέρασες χτες;». «Πολύ κακά και σε παρακαλώ να μη με ξαναπάρεις στο λιομάζωμα. Κουράστηκα πολύ και γέμισα χιονίστρες... Τότε εκείνη: «Αν δεν αποφασίσεις να διαβάσεις και να μάθεις γράμματα αυτή η ζωή σε περιμένει. Όλο το χρόνο θα μαζεύεις μύγδαλα, κορόμηλα κι ελιές. Είναι στο χέρι το δικό σου να διαλέξεις. Εμείς είμαστε αποφασισμένοι να σας σπουδάσουμε, ν' αλλάξει η ζωή σας. Όμως δεν θα επιμείνουμε. Η επιλογή είναι δική σας...».

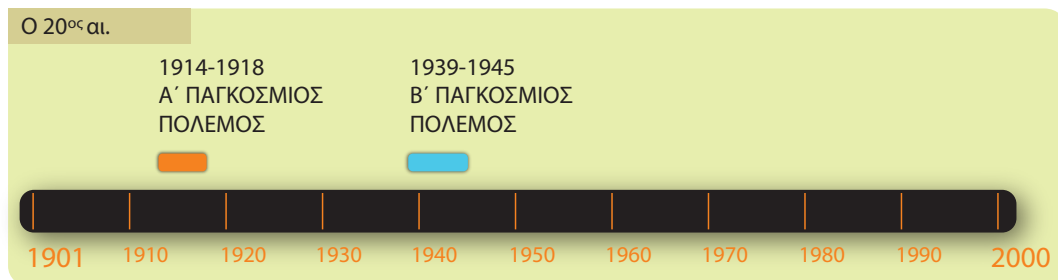
Το πρωί της Δευτέρας στο σχολείο είχα διαβάσει όλα τα μαθήματά μου και είχα γράψει άψογα τόσο που ο δάσκαλος μην πιστεύοντας σ' αυτό που έβλεπε απόρησε και δύο φορές με ρώτησε αν

ήταν δικά μου τα γράμματα που έβλεπε μπροστά του. Σκοτώθηκα στο διάβασμα εκείνη τη χρονιά, γιατί έπρεπε να καλύψω και τα κενά από τις προηγούμενες τάξεις. Κατάφερα ωστόσο κι έβγαλα «λίαν καλώς» στο τέλος. Από τον άλλο χρόνο κανείς δεν με ξεπέρασε... Το μάθημα της μάνας μου έπιασε τόπο...

Αποσπάσματα από το βιβλίο της Μαρίας Δελήτσικου-Παπαχρίστου, Στη Σκόπελο όπως τα πεύκα..., Πορεία, Αθήνα 2005

Δραστηριότητες

- Εκτιμήστε πότε συμβαίνουν όσα περιγράφει η συγγραφέας και σημειώστε στη χρονογραμμή.

- Περιγράψτε σε ένα σύντομο κείμενο την οικογένεια του κοριτσιού (τόπος, χρόνος, μέλη, επαγγέλματα και ασχολίες, οικονομική κατάσταση, κατοικία).
- Πιστεύετε ότι ο τρόπος που ζει η συγκεκριμένη οικογένεια επηρεάζει τα σχέδια που έχει για το μέλλον των παιδιών της; Σε ποιο σημείο του κειμένου φαίνεται κάτι τέτοιο; Εντοπίστε, συζητήστε και παρουσιάστε τις απόψεις σας.
- Από τη δική σας εμπειρία, έχετε υπόψη οικογένειες με παρόμοιες θέσεις για το μέλλον των παιδιών τους; Ποια είναι η δική σας άποψη για τις συγκεκριμένες επιλογές των οικογενειών αυτών;
- Η μητέρα του κοριτσιού της λέει: «Αν δεν αποφασίσεις να διαβάσεις και να μάθεις γράμματα αυτή η ζωή σε περιμένει. Όλο το χρόνο θα μαζεύεις μύγδαλα, κορόμηλα κι ελιές». Εσείς τι πιστεύετε; Ότι μόνον αυτές είναι οι προοπτικές για το μέλλον του κοριτσιού; Δημιουργήστε έναν κατάλογο με εναλλακτικές επιλογές που θα της προτείνατε.
- Πώς πιστεύετε ότι επηρεάζει τη ζωή ενός ανθρώπου το επάγγελμα, η δουλειά που κάνει (οικογενειακά, οικονομικά, κοινωνικά);
- Πώς επηρέασε το κορίτσι της ιστορίας η εμπειρία της από το μάζεμα της ελιάς; Τι θα έγραφε το κορίτσι στο ημερολόγιό της: α) το βράδυ πριν πάει στις ελιές, β) το βράδυ μετά το λιομάζωμα και γ) στο τέλος της σχολικής χρονιάς;

► **Φύλλο εργασίας 6:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις συνθήκες ζωής μαθητή του γυμνασίου στη μεταπολεμική περίοδο.

[Στο σχολείο και στη γειτονιά]

Είχα χάσει τον πατέρα μου όταν ήμουν δύο χρονών και τον είχα ξαναβρεί στα επτά, θα τον ξανάχανα πριν να συμπληρώσω τα δέκα και θα τον ξανάβρισκα μετά τα είκοσι τέσσερα. Έζησα δηλαδή μια ιδιόμορφη ορφάνια – και αυτό καθόρισε εν πολλοίς και τη στάση μου έναντι των ανθρώπων και των πραγμάτων. Στο σχολείο π.χ. έπρεπε να είμαι καλό παιδί και καλός μαθητής, γιατί ανά πάσα στιγμή υπήρχε ο κίνδυνος να μου ζητήσουν να «έλθω με τον κηδεμόνα μου».

Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο έξω από το σχολείο και μακριά από τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο φούρναρης, π.χ., ο Χρήστος Τσαούσης και τα παιδιά του, η Αμαλία και ο Δημητράκης, μας έδιναν το ψωμί του δελτίου με πίστωση αρκετούς μήνες. Και η γειτόνισσά μας η Δόμνα Αϊβάζογλου από το Ζόγκουλντακ, εργάτρια στο υφαντουργείο του Καβαδία, που έμενε σ' ένα πλινθόκτιστο δωματιάκι δύο επί τρία, δίπλα σ' ένα στάβλο, και είχε δύο παιδιά, έπρεπε να βρίσκει κάθε φορά κάποιο αληθοφανές πρόσχημα για να μοιραστεί μαζί μας το φαγητό της ή το καρπούζι της. Ότι τάχα «δε χωράει στο “φανάρι”», ότι «θα χαλάσει μέχρι αύριο» κ.λπ., κ.λπ. Και άλλοι και άλλοι.

Και οι μαυροφορεμένες γειτόνισσές μας, που όταν περνούσα την Ικαρίας με ξεμάτιαζαν με την προσφώνηση «γκουζούμ» και «γιαβρούμ», κι εγώ από σεβασμό κατέβαζα το κεφάλι και κοκκίνιζα. Και ο κυρ Μηνάς, άνδρας ώριμος, οικοδόμος, με το αυλακωμένο του πρόσωπο από τους καιρούς και τα χρόνια, σηκωνόταν από την καρέκλα του και με χαιρετούσε κοκκινίζοντας, γιατί, λέει, ήξερα γράμματα, δηλαδή πήγαινα στο Γυμνάσιο, και στην πατρίδα του τα σέβονταν τα γράμματα κι αυτούς που τα μάθαιναν.

Πηγή: Χρήστος Ρουμελιωτάκης, Χθεςινός κόσμος. Ιωνία, η πόλη μας. Δοκίμιο αυτογνωσίας, Gutenberg, Αθήνα 2017, 26-27

Σημείωση: Η απουσία του πατέρα οφειλόταν στη συμμετοχή του στον ελληνο-ιταλικό πόλεμο, όπου έχασε το δεξί του χέρι, στην Αντίσταση κατά των κατακτητών, και, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, στην εξορία του σε διάφορα ελληνικά νησιά εξαιτίας των αριστερών πολιτικών πεποιθήσεων και δραστηριοτήτων του. Ο γιος του, Χρήστος Ρουμελιωτάκης (1938-), συγγραφέας του αποσπάσματος, βραβεύτηκε το 2010 με το κρατικό βραβείο δοκιμίου-κριτικής για το βιβλίο του Ασκήσεις Αυτογνωσίας. Στο παραπάνω επιλεγμένο απόσπασμα ο γιος αφηγείται τα βιώματά του από τη διαμονή του στην προσφυγική συνοικία της Νέας Ιωνίας στην Αθήνα, όπου μετοίκησαν από το Ρέθυμνο της Κρήτης το 1945, μαζί με τη μητέρα και τον μικρότερο αδελφό του, για να βρουν τον πατέρα.

Αφού λάβετε υπόψη το παραπάνω απόσπασμα και το κείμενο της υποσημείωσης, να απαντήσετε στις παρακάτω **ερωτήσεις**:

1. Με τη βοήθεια του δασκάλου / της δασκάλας σας, βρείτε τι σημαίνουν οι φράσεις: «ιδιόμορφη ορφάνια», «με πίστωση», «ψωμί του δελτίου», «δωματιάκι δύο επί τρία», «αληθοφανές πρόσχημα», «γκουζούμ», «γιαβρούμ», «αυλακωμένο πρόσωπο».

Για τη γειτονιά:

2. Τι είδους άνθρωποι ήταν οι κάτοικοι της γειτονιάς; Ποιες λέξεις ή φράσεις του παραπάνω αποσπάσματος σας πληροφορούν για αυτούς/ές; Προσέξτε ιδιαίτερα τα ονόματα.
3. Πώς αισθανόταν το παιδί στη γειτονιά; Γιατί; Πώς του συμπεριφέρονταν;
4. Ποια είναι η κεντρική αξία που αναδεικνύεται από τη συμπεριφορά των γειτόνων; Μπορείτε να τη συσχετίσετε με τη ζωή που έζησαν;

Για το σχολείο:

5. Πώς αισθανόταν και πώς συμπεριφερόταν το παιδί στο σχολείο; Γιατί;
6. Νομίζετε ότι υπάρχουν σήμερα παιδιά που συμπεριφέρονται στο σχολείο, για παρόμοιους ή για άλλους λόγους, κατά τον ίδιο τρόπο; Τι παιδιά μπορεί να είναι αυτά;

Σύγκριση:

7. Σε τι διαφέρει η συμπεριφορά των σχολικών αρχών απέναντι στον αφηγητή από την συμπεριφορά των γειτόνων του; Ποια μπορεί να είναι τα αίτια αυτής της διαφοράς;

Δραστηριότητα:

8. Μπορείτε να παίξετε ένα μικρό σκετς αναπαριστώντας κάποιο από τα παραπάνω αναφερόμενα περιστατικά της καθημερινής ζωής του μικρού στο σχολείο ή στη γειτονιά;

► **Φύλλο εργασίας 7:** επεξεργασία ηχητικής και κειμενικής πηγής σχετικά με τη ζωή των εργαζόμενων μαθητών που φοιτούν σε νυχτερινά σχολεία τη δεκαετία του 1950

«Το νυχτερινό σχολά»

Ακούστε το **τραγούδι** *Το νυχτερινό σχολά* σε μουσική Χρήστου Νικολόπουλου, στίχους Αντώνη Σαμαράκη και ερμηνεία Γιώργου Νταλάρα (1983).

Ώρα έντεκα και κάτι,

το νυχτερινό σχολά

κει που πέρναγες, διαβάτη,

κι ήταν όλα σκοτεινά.

Άξαφνα ένα φως τα λούζει,

ξεπροβάλλουν τα παιδιά,

μάγουλα απ' το κρύο μπουζί,

ποδαράκια σαν κλαδιά.

Ώρα έντεκα και κάτι,

τα εργατόπαιδα σχολάν.

Στάσου προσοχή, διαβάτη,

ήρωες μικροί περνάν.

Σαν φυσά το ξεροβόρι

και λυγίζουν δω κι εκεί,

άλλοι δίχως πανωφόρι,

άλλοι ακόμα νηστικοί,

αδερφάκια κουρασμένα

απ' τη δύσκολη ζωή,

όλη μέρα βουτηγμένα

στις καπνιές και στη βουή.

Ώρα έντεκα και κάτι,

τα εργατόπαιδα σχολάν.

Στάσου προσοχή, διαβάτη,

ήρωες μικροί περνάν.

Μες στη νύχτα τώρα πάνε

στο σκοτάδι το πηχτό

τα παιδιά που πολεμάνε

για το μεροκάματο.

Χέρια βρώμικα απ' τα λάδια,

μάτια κατακόκκινα,

αδερφάκια δίχως χάδια

με σφαγμένη την καρδιά.

Ώρα έντεκα και κάτι,

τα εργατόπαιδα σχολάν.

Στάσου προσοχή, διαβάτη,

ήρωες μικροί περνάν.

Πηγές: http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL105/229/1693,5428/extras/texts/indexk_3_parallilo_keimeno_1.html • https://www.youtube.com/watch?v=QY5rA_Hqddk

Ερωτήσεις:

1. Περιγράψτε τα παιδιά ως προς την εμφάνιση που έχουν και την κατάσταση στην οποία βρίσκονται. Τι σκέφτονται και τι αισθάνονται τα παιδιά αυτά; Εντοπίστε τις σχετικές λέξεις ή φράσεις του τραγουδιού.
2. Τι μπορείτε να υποθέσετε για την ηλικία, την οικογενειακή, κοινωνική και οικονομική κατάσταση των παιδιών αυτών; Ποιες λέξεις ή φράσεις του ποιήματος-τραγουδιού σας δίνουν τις σχετικές πληροφορίες;
3. Γιατί τα παιδιά χαρακτηρίζονται «ήρωες» στο ποίημα-τραγούδι;
4. Ποιες ανάγκες, ποιας κατηγορίας πληθυσμού, ικανοποιεί το νυχτερινό σχολείο;
5. Μπορείτε να βρείτε πότε ιδρύθηκαν και για ποιους λόγους τα πρώτα νυχτερινά σχολεία στην Ελλάδα;

► **Φύλλο εργασίας 8:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με την παιδική φτώχεια στην εποχή μας

Άρθρο εφημερίδας που αφορά τη φτώχεια των νέων σε Ελλάδα και Ευρώπη στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αι.

Έξαρση της παιδικής φτώχειας

► Το 37,5% των παιδιών έως 17 ετών στην Ελλάδα κινδυνεύει από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό, σύμφωνα με στοιχεία για το 2016 που δημοσίευσε χθες η Eurostat. Η Ελλάδα βρίσκεται στην πρώτη θέση στην Ευρωζώνη, καθώς μεγαλύτερα ποσοστά σε επίπεδο Ε.Ε. καταγράφουν μόνο η Ρουμανία (49,2%) και η Βουλγαρία (45,6%).

Επιπλέον, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, η Ελλάδα κατέγραψε τη μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού των παιδιών που κινδυνεύουν από τη φτώχεια ή τον κοινωνικό αποκλεισμό μεταξύ του 2010 και 2016. Ειδικότερα, στα χρόνια της κρίσης, το ποσοστό αυτό αυξήθηκε κατά 8,8%, από 28,7% στο 37,5%. Ακολουθούν η Κύπρος (+7,8 ποσοστιαίες μονάδες), η Σουηδία (+5,4%) και η Ιταλία (+1,1%).

Συνολικά στην Ε.Ε., 24,8 εκατομμύρια παιδιά ή το 26,4% του πληθυσμού ηλικίας κάτω των 18 ετών το 2016 κινδυνεύει από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό. Τα χαμηλότερα ποσοστά καταγράφηκαν στη Δανία (13,8%), τη Φινλανδία (14,7%) και τη Σλοβενία (14,9%). Σε σχέση με το 2010, καταγράφηκε μείωση του ποσοστού

 Eurostat: Σχεδόν δύο στα πέντε παιδιά στην Ελλάδα κινδυνεύει από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό το 2016

αυτού συνολικά στην Ε.Ε. κατά 1,1% (από 27,5% το 2010 σε 26,4% το 2016), καθώς στη μεγάλη πλειονότητα των χωρών παρατηρήθηκαν μειώσεις. Η μεγαλύτερη πτώση σημειώθηκε στη Λετονία κατά 17,5% (από 42,2% το 2010 σε 24,7% το 2016). Σημαντικές μειώσεις σημειώθηκαν επίσης στην Πολωνία (-6,6%), την Ιρλανδία (5,3%, μεταξύ 2010 και 2015), στην Ουγγαρία (5,1%), στη Βουλγαρία (-4,2%) και τη Λιθουανία (-3,4%).

Τα παιδιά που κινδυνεύουν με φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό είναι αυτά που ζουν σε νοικοκυριά με τουλάχιστον μία από τις ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις: που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, παρά τα κοινωνικά επιδόματα, που αντιμετωπίζουν σοβαρές υλικές στερήσεις ή που έχουν πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.

Πηγή: εφημερίδα *Η Αυγή*, φύλλο της 21/11/2017, 15

Σημείωση: «ένταση εργασίας»: ο βαθμός της ανθρώπινης εργασίας/προσπάθειας που καταβάλλεται για συγκεκριμένους παραγωγικούς σκοπούς.

Έννοιες-κλειδιά: Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), Eurostat, φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός.

Ερωτήσεις:

1. Στο παραπάνω άρθρο οι όροι «φτώχεια» και «κοινωνικός αποκλεισμός» χρησιμοποιούνται σχεδόν εναλλακτικά. Ποια είναι η σχέση μεταξύ τους, κατά τη γνώμη σας; Μπορείτε να αναφέρετε ιστορικά παραδείγματα ή παραδείγματα από την καθημερινή ζωή;
2. Σε τι διαφέρει ο «κίνδυνος [της] φτώχειας» από τη «φτώχεια»;
3. Σε ποια κοινωνική κατηγορία αφορούν τα στοιχεία του άρθρου; Υπάρχει ακριβέστερος όρος/λέξη για να αναφερθεί κανείς στην ίδια κατηγορία; Να δικαιολογήσετε την επιλογή σας.
4. Τι σημαίνει η φράση «κοινωνικό επίδομα»; Σε ποιες περιπτώσεις –για ποιους λόγους– είναι τα κοινωνικά επιδόματα αναγκαία;
5. Πώς τεκμηριώνει τους ισχυρισμούς του ο/η δημοσιογράφος;
6. Μπορείτε να μετατρέψετε τα στοιχεία του άρθρου σε πίνακα ή πίνακες; Αξιοποιήστε: α) τα ονόματα των χωρών, β) το ποσοστό των παιδιών που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό, κατά χώρα, το 2016, γ) τη σχετική αύξηση ή μείωση του ίδιου ποσοστού το διάστημα 2010-16.

7. Σε ποια άλλα συμπεράσματα καταλήγετε παρατηρώντας τα στοιχεία του πίνακα ή των πινάκων που έχετε κατασκευάσει με βάση το περιεχόμενο του παραπάνω άρθρου;
8. Νομίζετε ότι ο τίτλος του άρθρου εκφράζει ορθά το περιεχόμενο και τα στοιχεία που παραθέτει ο/η συντάκτης;
9. Τι άλλο θα θέλατε να ξέρατε για το ίδιο θέμα;
10. Ποια φωτογραφία θα επιλέγατε για να εικονογραφήσετε το παραπάνω άρθρο; Γιατί;

2^η διδακτική ώρα

► **Φύλλο εργασίας 9:** αξιοποίηση οπτικής πηγής σχετικά με την παιδική εργασία στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα (κινηματογραφική ταινία «Όλιβερ Τουίστ», 1948).

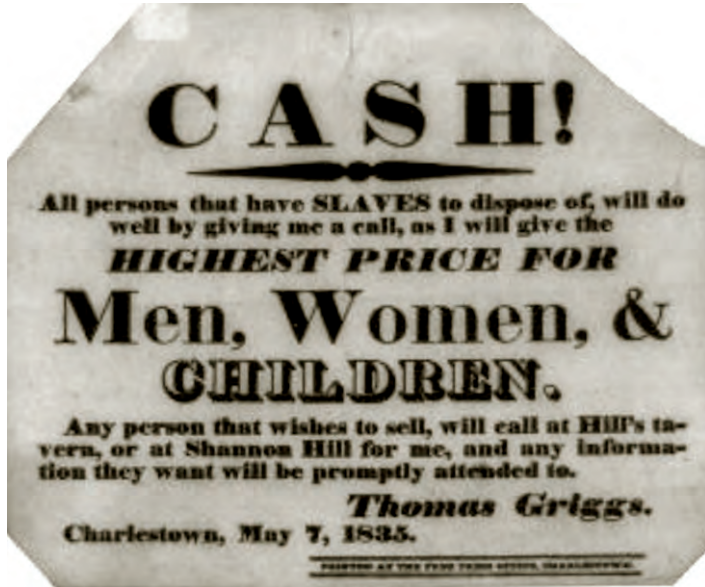
Βρείτε στο διαδίκτυο την ταινία *Όλιβερ Τουίστ* (*Oliver Twist*, παραγωγής 2005 ή 1948 στο <https://youtu.be/Ktq4qB1ntBc>), βασισμένη στο ομώνυμο μυθιστόρημα (1838) του Καρόλου Ντίκενς, και δείτε ένα απόσπασμά της, κατά προτίμηση τη σκηνή που διαδραματίζεται σε ένα εργαστήριο (workhouse) - πτωχοκομείο για ορφανά της εποχής εκείνης.

Ερωτήσεις:

- 1) Συζητήστε για το τι σας έκανε εντύπωση από τη σκηνή ή τις σκηνές που είδατε.
- 2) Αφηγηθείτε, προφορικά ή γραπτά, την ιστορία του Όλιβερ Τουίστ.
- 3) Ποιες καταστάσεις και συναισθήματα διαμόρφωσαν τη συμπεριφορά του;
- 4) Σε τι, κατά τη γνώμη σας, διαφέρει –ή πρέπει να διαφέρει– ένα σύγχρονο πτωχοκομείο-ορφανοτροφείο από αυτό που είδατε να αναπαρίσταται σε μία από τις αρχικές σκηνές της ταινίας; Γιατί;

► **Φύλλο εργασίας 10:** επεξεργασία εικονιστικής πηγής σχετικά με την παιδική δουλεία στις Η.Π.Α. κατά το 19^ο αιώνα

Μετρητά!

Μετάφραση:

ΜΕΤΡΗΤΑ!

Όλοι όσοι έχουν διαθέσιμους σκλάβους, πολύ καλά θα κάνουν να με αναζητήσουν, καθώς εγώ θα τους δώσω την

**ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΤΙΜΗ ΓΙΑ
Άνδρες, Γυναίκες, &
Παιδιά.**

Όποιος επιθυμεί να πουλήσει, ας με αναζητήσει στην ταβέρνα Χιλ, ή στο Σάνον Χιλ, και κάθε πληροφορία θα τους δοθεί άμεσα.

Τόμας Γκρινγκς

Τσάρλεστον, 7 Μαΐου 1835.

Τυπώθηκε στο Ελεύθερο Γραφείο Τύπου, Τσάρλεστον

Πληροφορίες εικόνας

Τίτλος: Μετρητά!

Περιγραφή: Αγγελία για την αγορά σκλάβων από τον Τόμας Γκρινγκς.

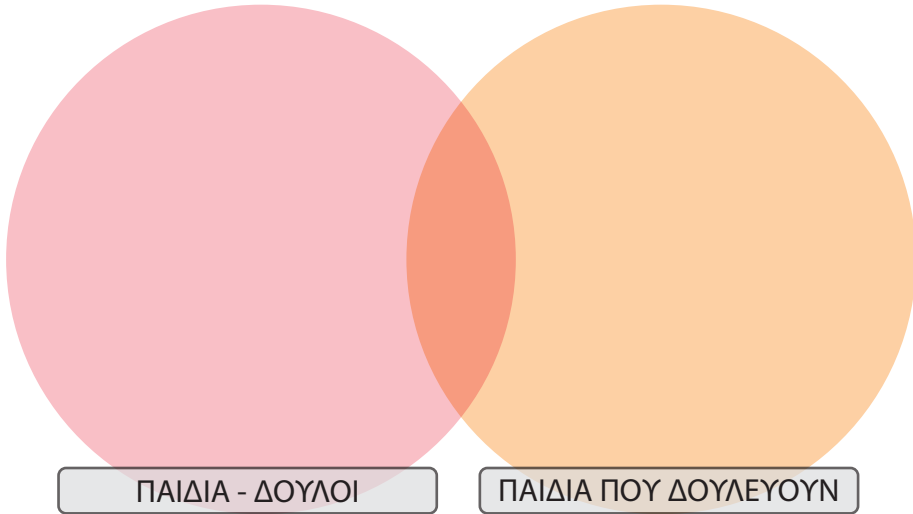
Δημοσίευση Τσάρλεστον, Η.Π.Α., 1835

Πηγή: <https://www.loc.gov/item/2005684863/>

Δραστηριότητες

- Η αγγελία αναφέρεται σε παιδιά που προορίζονται για δούλοι. Α) Ποιες είναι οι διαφορές και οι ομοιότητες μεταξύ παιδιών – δούλων και παιδιών που δουλεύουν; Συμπληρώστε το διάγραμμα Venn. Β) Ποια ιδιότητα των παιδιών – δούλων είναι η πιο σημαντική; Γράψτε την άποψή σας.

Α)

- Γράψτε μια επιστολή στον κ. Γκρινγκς ως απάντηση στην αγγελία που δημοσίευσε.
- Υποθέστε ότι πήγατε στην ταβέρνα Χιλ και βρήκατε τον κ. Γκρινγκς. Παίξτε ένα παιχνίδι ρόλων.
- Συντάξτε μια διαμαρτυρία για το περιεχόμενο της αγγελίας του κ. Γκρινγκς.

► **Φύλλο εργασίας 11:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις συνθήκες ζωής και εργασίας των παιδιών στις βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

«[...] δουλεύαμε είτε μας άρεσε είτε όχι»

«Το 1851, όταν η Βιομηχανική Επανάσταση βρισκόταν στο αποκορύφωμά της, ο αγροτικός τομέας παρέμενε μακράν αυτός στον οποίο εργάζονταν περισσότερο τα αγόρια και λιγότερο τα κορίτσια. Στην Αγγλία και στην Ουαλία, τα περισσότερα κορίτσια δούλευαν σε οικιακές εργασίες, σε εργοστάσια και σε χειροτεχνικές εργασίες.

Μέχρι τα μέσα του 19ου αι., η παιδική αγροτική εργασία στη Βρετανία γινόταν, κυρίως, από παιδιά μεγαλύτερα των 10 ετών, τα οποία δούλευαν συνήθως 10 ώρες την ημέρα το καλοκαίρι και από την ανατολή ως τη δύση τον χειμώνα.

Παρόλο που υπήρχαν ανησυχίες ότι οι αγρότες εκμεταλλεύονταν πολύ μικρά παιδιά, ειδικά σε περιοχές της ανατολικής Αγγλίας, όπου το περιβόητο σύστημα των «συμμοριών» προκάλεσε τον φόβο των βικτοριανών παρατηρητών, στην πραγματικότητα λίγα αγόρια και ακόμη λιγότερα κορίτσια ηλικίας κάτω των δέκα είχαν προσληφθεί για να δουλέψουν σε αγροτικές εργασίες.

Αρκετοί παρατηρητές στα μέσα του 19ου αι. πίστευαν ότι η αγροτική εργασία δεν ήταν και τόσο επιβλαβής για τα αγόρια, με την προϋπόθεση ότι δεν θα δούλευαν πάρα πολύ και δεν θα έκαναν βαριές δουλειές και, αντίθετα, η εργασία αυτή θα μπορούσε να είναι και χρήσιμη, καθώς θα έκαναν μια καλή εκπαίδευση για το μελλοντικό τους επάγγελμα.

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Arthur Tweedy, ενός γεωργού που γεννήθηκε το 1900 στο Βόρειο Γιόρκσαϊρ και δούλεψε από μικρός για να συμβάλει στο οικογενειακό εισόδημα. Αν και δούλεψε στις αρχές του 20ου αι., ωστόσο όσα λέει θα μπορούσαν να ισχύουν και για τα προηγούμενα 120 χρόνια: «Οι περισσότεροι γονείς αγωνιούσαν τότε θα έρθει η ώρα να βάλουν τα παιδιά τους στη δουλειά για να κερδίσουν τη ζωή τους. Όταν μια αγροτική περιοχή, δεν υπήρχαν πολλές επιλογές για δουλειά: κυρίως γεωργικές εργασίες στις οποίες δουλεύαμε είτε μας άρεσε είτε όχι... Ήμουν υποχρεωμένος να εγκαταλείψω το σχολείο και να πάω σε ένα αγρόκτημα πριν γίνω 14 χρονών, απλά επειδή ο πατέρας μου δεν είχε την πολυτέλεια να μας συντηρήσει όλους με τον πολύ χαμηλό μισθό που έπαιρνε».

Πηγή: Hindman H. (ed.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, M.E. Sharpe, London 2009, 560

Έτος	Αγόρια	Κορίτσια
1851	105708	13242
1861	107391	13064
1871	118997	6082
1881	67995	2054
1891	64154	1340
1901	38653	385

Πίνακας: Παιδική εργασία στον αγροτικό τομέα, Αγγλία και Ουαλία, 1851 – 1901

Σημείωση: Οι αριθμοί αφορούν παιδιά ηλικίας 5 έως 14 ετών. Με βάση τον νόμο του 1880 για την εκπαίδευση, η απασχόληση παιδιών ηλικίας κάτω των 10 ετών ήταν πλέον παράνομη.

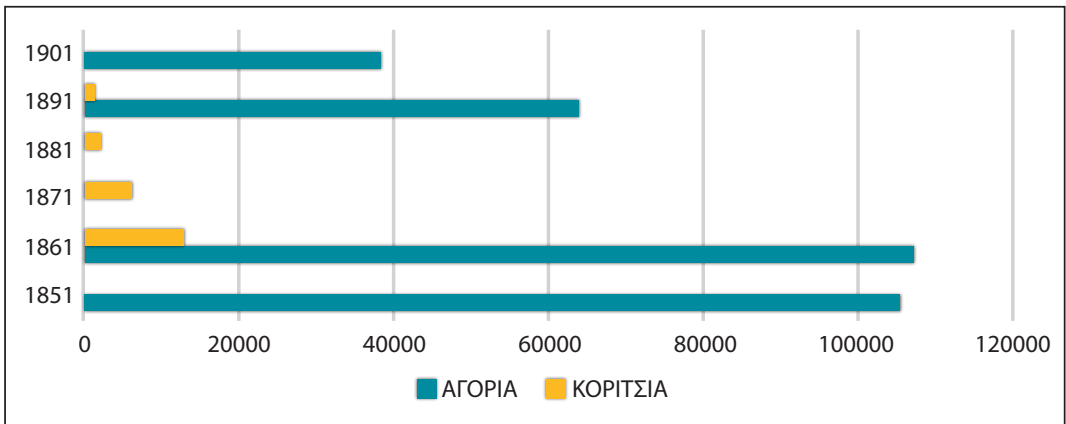
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- Τι είδους πληροφορίες αντλούμε διαβάζοντας τον πίνακα: α) οριζόντια και β) κάθετα;

Οριζόντια

Κάθετα

- Ποια είναι η τάση του αριθμού των εργαζόμενων παιδιών, καθώς παρατηρούμε τους αριθμούς από το 1851 προς το 1901; Πώς εξηγείτε την τάση αυτή;
- Γιατί το 1881 παρατηρείται ραγδαία μείωση του αριθμού των εργαζόμενων παιδιών; Γιατί αυτή η μείωση συνεχίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες;
- Έχοντας υπόψη τα δεδομένα του πίνακα, αλλά και το κείμενο που προηγείται, πώς ερμηνεύετε το γεγονός ότι τα κορίτσια είναι πολύ λιγότερα από τα αγόρια σε όλη τη διάρκεια των πενήντα χρόνων;
- Στο γράφημα που ακολουθεί συμπληρώστε τις μπάρες δεδομένων που λείπουν.

Πηγή: Hindman H. (ed.), *The World of Child Labor. An Historical and Regional Survey*, M.E. Sharpe, London 2009, 560

► **Φύλλο αξιολόγησης 12:** επεξεργασία οπτικής πηγής σχετικά με τη ζωή των παιδιών σε αγροτική περιοχή της Ιταλίας στις αρχές του 20^{ού} αιώνα (ταινία «Το δέντρο με τα τσόκαρα»).

Το δέντρο με τα τσόκαρα

«Το δέντρο με τα τσόκαρα» (1978) είναι μια ταινία του Ιταλού σκηνοθέτη Ερμάνο Όλμι, η οποία αφηγείται τη ζωή των χωρικών σε μια φάρμα της Λομβαρδίας στη βόρεια Ιταλία στις αρχές του 20^{ού} αι. Δουλεύουν στα κτήματα του αφέντη, ο οποίος τους πληρώνει σε είδος. Μια από τις οικογένειες αποφασίζει να στείλει το παιδί της στο σχολείο, παρά να τους βοηθάει στις οικιακές εργασίες ή να δουλεύει αλλού. Πρόκειται για μια αριστουργηματική ταινία για τους φόβους και τις ελπίδες όσων πέρασαν από την Ιστορία χωρίς να αφήσουν ίχνη.

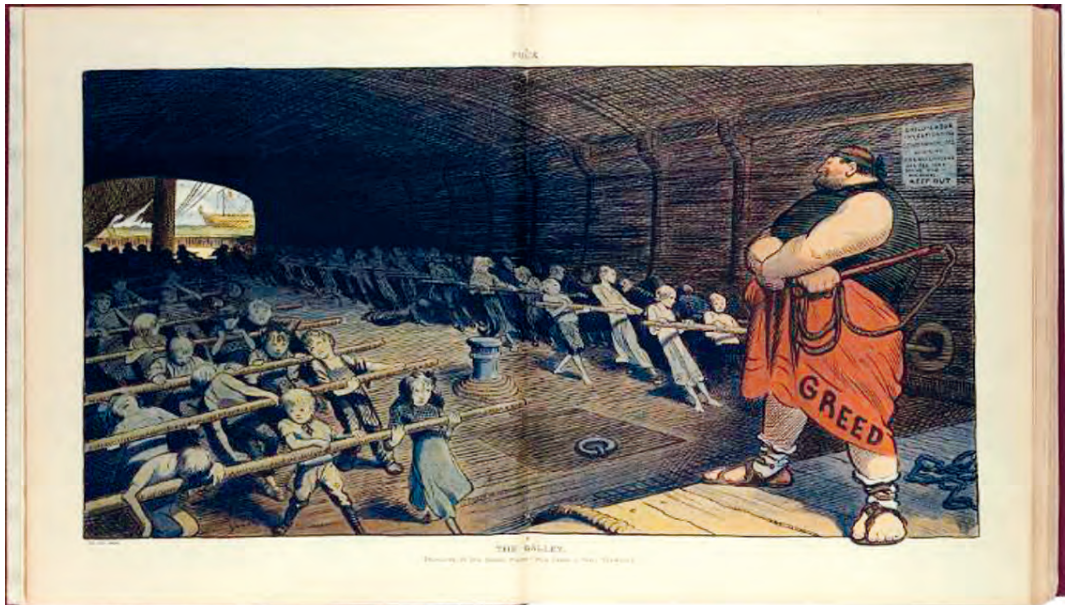
Τα αποσπάσματα της ταινίας (διάρκεια 32.32'): <https://youtu.be/QCrdljSUK7w>

***Σημείωση:** Αρχικά, προτείνεται η παρακολούθηση όλων των αποσπασμάτων μαζί, για να σχηματίσουν οι μαθητές μια συνολική εικόνα και, κατόπιν, η παρακολούθηση κάθε αποσπάσματος πριν τη διεκπεραίωση των δραστηριοτήτων που το αφορούν.*

<p>1. Ιστορικό πλαίσιο-καθημερινότητα</p> <p>Απόσπασμα 00.33'-07.03'</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Πώς καθορίζει τη ζωή των χωρικών το γεγονός ότι η γη και τα εργαλεία δεν ανήκουν σε αυτούς, αλλά σε κάποιον που τους πληρώνει αφήνοντάς τους ένα μέρος της παραγωγής; • Ποιες ομοιότητες και ποιες διαφορές εντοπίζετε μεταξύ της καθημερινής ζωής των ανθρώπων τότε και σήμερα; Εστιάστε στα σπίτια, την ατομική καθαριότητα, τη σχολική τσάντα, τον ύπνο, το παιδικό παιχνίδι και τη διασκέδαση.
<p>2. Οικογενειακές εργασίες</p> <p>Απόσπασμα 07.08'-12.06'</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Περιγράψτε τη σκηνή με το καθάρισμα του καλαμποκιού. Εστιάστε στο ποιοι συμμετέχουν σε αυτή την εργασία, τι κάνουν, τι φορούν και πώς είναι ο χώρος γύρω τους. Πώς αισθάνονται, ενήλικοι και παιδιά, καθώς δουλεύουν; • Παρακολουθώντας τα κορίτσια να κουβαλούν ρούχα για πλύσιμο, τι εικόνα σχηματίζει κανείς; Ότι τα κορίτσια δουλεύουν ή παίζουν; • Το να βοηθάει κάποιος τους δικούς του, είναι δουλειά ή δεν είναι; Εξηγήστε την άποψή σας.
<p>3. Αμειβόμενη παιδική εργασία</p> <p>Απόσπασμα 12.10'-20.36'</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Τι ηλικία έχουν οι εργαζόμενες που δουλεύουν στο κλωστήριο; Πώς αισθάνονται τα κορίτσια που δουλεύουν εκεί; • Παρακολουθώντας το απόσπασμα με την εργασία στο μύλο, τι μαθαίνουμε για το πώς βρίσκει δουλειά ένα παιδί και με ποιον τρόπο γίνεται η συμφωνία με τον εργοδότη; • Ποια κίνητρα έχει ο ενήλικος να προσφέρει εργασία στον δεκαπεντάχρονο; • Τι σκέφτεται και τι νιώθει ο μεγάλος γιος της οικογένειας όταν η μητέρα του ανακοινώνει ότι τα μικρά του αδέρφια θα μπουνέ στο ορφανοτροφείο; Ποια πρωτοβουλία αναλαμβάνει; • Από ποια ηλικία μπορούσαν τα παιδιά να δουλεύουν στα εργοστάσια;
<p>4. Σχολείο</p> <p>Απόσπασμα 20.40'-32.22'</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Τι σημαίνει η φράση: «Παιδί ενός χωριάτη να πάει σχολείο! Τι θα πει ο κόσμος;» Διατυπώστε τους συλλογισμούς σας. • Τι προσδοκούν οι γονείς στέλνοντας το γιο τους στο σχολείο; Κατά πόσο αυτή τους η απόφαση έρχεται σε αντίθεση με τη γενικότερη τάση της εποχής; • Γιατί ο πατέρας του Μίνεκ κόβει νύχτα και κρυφά το δέντρο για να φτιάξει τσόκαρα στο γιο του; • Για ποιους λόγους οι γονείς του μικρού Μίνεκ δεν μπορούν να καταλάβουν αυτά που περιγράφει ο γιος τους;

► **Φύλλο εργασίας 13:** επεξεργασία εικονιστικής πηγής σχετικά με την παιδική εργασία στις Η.Π.Α. στις αρχές του 20^{ού} αιώνα.

Η απληστία εξαναγκάζει σε δουλειά

Πληροφορίες εικόνας

Τίτλος: Η τριήρης [αρχαίο πολεμικό πλοίο].

Υπότιτλος: Αφιερωμένο στις [Ηνωμένες] Πολιτείες [της Αμερικής] όπου η παιδική εργασία ακόμη επιτρέπεται.

Δημιουργός: Άρθουρ Γιανκ (1866-1943).

Περιγραφή: Η εικόνα δείχνει το εσωτερικό ενός πλοίου, όπου παιδιά σε γραμμές τραβούν κουπί. Ο επιτηρητής έχει την ένδειξη «Απληστία». Στον τοίχο κρεμασμένη μια ταμπέλα, γράφει: «Ανακριτές παιδικής εργασίας, Συναισθηματικοί άνθρωποι, Φιλανθρωπικές οργανώσεις και όλες οι ηλικιωμένες κυρίες που παρεμβαίνουν, να παραμείνουν έξω».

Δημοσίευση: Εικονογράφηση στο περιοδικό *Puck*, τόμ. 66, τεύχ. 1692, 4/8/1909.

Πηγή: <https://www.loc.gov/item/2011647493/>

Δραστηριότητες

- Πιστεύετε ότι η εικόνα απεικονίζει πιστά την πραγματικότητα ή είναι προϊόν της φαντασίας του καλλιτέχνη; Δικαιολογήστε την άποψή σας.
- Παρατηρήστε την εικόνα και σημειώστε λέξεις και φράσεις στον παρακάτω πίνακα για να περιγράψετε τον επιτηρητή και τα παιδιά.

	Παιδιά	Επιτηρητής		Παιδιά	Επιτηρητής
Μέγεθος			Χρώματα		
Έκφραση προσώπου			Αντικείμενα		
Στάση σώματος			Σκέψεις		
Ενδυμασία			Συναισθήματα		

- Με βάση τα συμπεράσματά σας από τη συμπλήρωση του πίνακα, παίξτε ένα παιχνίδι ρόλων (μεταξύ παιδιών, αλλά και μεταξύ παιδιών και επιτηρητή).
- Με το έργο αυτό ο καλλιτέχνης θέλει να περάσει, με συμβολικό τρόπο, κάποιο μήνυμα; Ποιο είναι αυτό;
- α) Τι συμβολίζει το μαστίγιο;
β) Δημιουργήστε ένα κατάλογο με άλλους τρόπους χρήσης.

► **Φύλλο εργασίας 14:** επεξεργασία εικονιστικών πηγών σχετικά με την παιδική εργασία στην Ελλάδα στα μέσα και τέλη του 20^{ού} αιώνα.

Η παιδική εργασία στη φωτογραφία – Α

Μελετήστε τις φωτογραφίες που ακολουθούν και συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα.

Αριθ. φωτογρ.	Ποια δουλειά φαίνεται να κάνει/ουν το παιδί/ιά; Είναι οικογενειακή εργασία ή όχι; Αιτιολογήστε τις απαντήσεις σας.	Τι ηλικία φαίνεται να έχει/ουν το παιδί/ιά; Πώς είναι ντυμένο/ντυμένα; Αιτιολογήστε τις απαντήσεις σας.	Τι νιώθετε ότι ξεχωρίζει, ή τι σας απασχολεί περισσότερο σε αυτή την εικόνα; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 1: Θεσσαλονίκη – Λούστροι στο πεζοδρόμιο της οδού Εθνικής Άμυνας το 1916. Πηγή: <https://goo.gl/3z5f7e>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 2: Πρόσφυγες εργαζόμενοι στο εργοστάσιο μεταλλικών ειδών των αδελφών Λεβί και Σολομώντα Μπενουζίλιο στην Πυλαία Θεσσαλονίκης, το 1936. Πηγή: <https://goo.gl/9YYZDC>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 3: Θεσσαλονίκη – Παιδιά εφημεριδοπώλες.
Πηγή: <https://goo.gl/f3dPsv>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 4: Θεσσαλονίκη- Νεαρός πλανόδιος πωλητής γλυκών στο λιμάνι
Πηγή: <https://goo.gl/iSx8Y8>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 5: Μικρό αγόρι σερβίρει.
Πηγή: <https://goo.gl/iSx8Y8>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 6: Πωλητής κουλουριών.
Πηγή: <https://goo.gl/iSx8Y8>

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ 7: Παιδιά στην οικοδομή.

Πηγή: <https://goo.gl/iSx8Y8>

Η παιδική εργασία στη φωτογραφία – Β

Έχοντας υπόψη ότι η παιδική εργασία στα χρόνια της εκμηχάνισης και της βιοτεχνικής/βιομηχανικής ανάπτυξης ήταν ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα και φωτογραφίες, όπως οι παρακάτω, ερμηνεύονταν με διαφορετικό τρόπο από τους ανθρώπους της εποχής, απαντήστε στα ερωτήματα που ακολουθούν;

- Τι νομίζετε ότι θα έλεγε ένας εργοδότης βλέποντας τις φωτογραφίες; Ποιοι λόγοι θα υπαγόρευαν την άποψή του;
- Τι νομίζετε ότι θα έλεγε ο πατέρας ενός παιδιού βλέποντας τις φωτογραφίες; Ποιοι λόγοι θα υπαγόρευαν την άποψή του;
- Τι νομίζετε ότι θα έλεγε ένα παιδί βλέποντας τις φωτογραφίες; Ποιοι λόγοι θα υπαγόρευαν την άποψή του;
- Παρά το γεγονός ότι τα παιδιά διακινδύνευαν ακόμα και την ίδια τους τη ζωή, συνέχιζαν να δουλεύουν. Ποιοι λόγοι τα ανάγκαζαν; Ποιους άλλους κινδύνους και προκλήσεις αντιμετώπιζαν τα παιδιά αυτά;
- Είστε δημοσιογράφος και σκοπεύετε να πάρετε συνέντευξη από έναν εργοστασιάρχη, στο εργοστάσιο του οποίου δουλεύουν παιδιά. Ετοιμάστε ένα κατάλογο με ερωτήσεις που σκέφτεστε να του απευθύνετε.
- Είστε υπάλληλος του Υπουργείου Πρόνοιας και σκοπεύετε να μιλήσετε με μια οικογένεια, ένα από τα παιδιά της οποίας πουλάει εφημερίδες στους δρόμους. Ετοιμάστε έναν κατάλογο με ζητήματα που σκέφτεστε να συζητήσετε μαζί τους.

► **Φύλλο εργασίας 15:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις αγροτικές εργασίες και την ενασχόληση των παιδιών με αυτές σε ένα χωριό της Ηλείας τη δεκαετία του 1960.

[Ο δικός μας ο χρόνος]

Ο δικός μας ο χρόνος άρχιζε με τον Σεπτέμβρη. [...] Συνεχίζαμε τις δουλειές του καλοκαιριού. Ποτίζαμε τα περιβόλια, φυτεύαμε λαχανικά, κόβαμε ξύλα, καθαρίζαμε τα θερμοκήπια για την καινούργια χρονιά. Η ζωή μας ωστόσο ήταν ευχάριστη και καθόλου μονότονη. Τα προβλήματα άλλωστε και η φτώχεια ήταν για τους μεγάλους. Στη μια τσέπη είχαμε τη σφεντόνα, πάντοτε πρόχειρη, έτοιμη για κυνήγι. [...] Όχι πως δεν αγαπούσαμε τα πουλιά. Απεναντίας μάλιστα. Αλλά έτσι ήταν τότε η ζωή. Τα βλέπαμε σαν το μάννα το εξ ουρανού και τα ορτύκια της Παλαιάς Διαθήκης -πουλιά κι αυτά- που κάποτε χόρτασαν έναν ολόκληρο λαό. Τίποτε άλλωστε δεν απαγόρευε το κυνήγι τους. [...] Κρέας έτσι κι αλλιώς αγοράζαμε κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα και σε καμιάν άλλη γιορτή και τα κοτόπουλα και τα κοκόρια τα δικά μας δεν έφθαναν για όλη τη χρονιά. Συμβάλλαμε έτσι και στην οικονομία του σπιτιού και τούτο συμπλήρωνε τη χαρά του κυνηγιού με την ικανοποίηση της προσφοράς και την απόλαυση της γεύσης.

Έτσι που περνούσαν οι μέρες δεν αργούσαν να ανοίξουν και τα σχολεία. Συνήθως πηγαίναμε αφού άρχιζαν κανονικά τα μαθήματα, γιατί είχαμε τις δουλειές. Μισή ώρα με τα πόδια πρωί-μεσημέρι, μέχρι τις αρχές του Δεκέμβρη που έπιανε για καλά ο χειμώνας και μετακομίζαμε στο χωριό. Τα όποια βιβλία και τα τετράδια τα δέναμε σταυρωτά, με ένα κομμάτι σπάγκο, και τα περνούσαμε στον ώμο. Σάκα το λέγαμε! Και στην τσέπη εξείχε πάντα το λάστιχο (σ.σ: η σφεντόνα). [...] Οι δουλειές δεν ήταν πολλές τούτον τον μήνα. [...] Παιχνίδι μας φαίνονταν ακόμη, το καθάρισμα και η προετοιμασία του χωραφιού για τη σπορά, που θα γινόταν τον επόμενο μήνα. Μαζεύαμε τις καλαμιές, όσες είχαν απομείνει από τα ζώα, και ό,τι άλλο κλαρί ή αγκάθι βρισκότανε στο χωράφι. Τα κάναμε σωρούς, και βάζαμε στον πρώτο φωτιά. Παίρναμε ύστερα τη φωτιά μ' ένα μεγάλο ξερό καλάμι και τη μεταφέραμε από σωρό σε σωρό, και γινότανε πανηγύρι με τις φωτιές, σαν του Αγιάννη τη γιορτή.

Αργ. Σταυράκης, *Ο δικός μας ο χρόνος*, Ορφέας, Αθήνα 2005, 13-42 (απόσπασμα).

Ερωτήσεις

1. Πώς ήταν μια καθημερινή μέρα του αφηγητή, πριν αρχίσουν τα σχολεία και μετά την έναρξή τους, το Σεπτέμβριο; Αλλάζουν οι υποχρεώσεις του ως προς τις δουλειές στα χωράφια;
2. Με βάση την περιγραφή που δίνει ο αφηγητής για τη ζωή του ως παιδί, πώς νομίζετε ότι ζούσε μια αγροτική οικογένεια στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και ποιες μπορεί να ήταν οι υποχρεώσεις των παιδιών ως προς αυτή;
3. Μπορείτε να περιγράψετε μια καθημερινή αντίστοιχη μέρα του ίδιου παιδιού κατά το μήνα Ιούνιο (αφού αναζητήσετε πληροφορίες σχετικά με τις αγροτικές εργασίες κατά το μήνα αυτό);
4. Προσπαθήστε να απεικονίσετε (σχέδιο, ζωγραφιά, κολάζ) κάποια από τις δραστηριότητες που περιγράφει ο αφηγητής στο κείμενο.
5. Μπορείτε να βρείτε άλλη πηγή στον παρόντα θεματικό φάκελο που να διαπραγματεύεται, επίσης, το θέμα των αγροτικών εργασιών με τη συμμετοχή παιδιών; Εντοπίστε ομοιότητες και διαφορές.

3η διδακτική ώρα

► **Φύλλο εργασίας 16:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις δυνατότητες και τους στόχους της εκπαίδευσης νεαρών κοριτσιών και γυναικών στα τέλη του 19ου αιώνα στην Αθήνα.

ΤΟ «ΚΥΡΙΑΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΡΑΣΙΩΝ ΤΟΥ ΛΑΟΥ»

«Αναμφίβολα, η εικόνα της μητέρας ως θετικής παιδαγωγού υπήρξε το πρότυπο που οι φεμινίστριες επιχείρησαν να αναβαθμίσουν για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας. Παράλληλα, μέσω της φιλανθρωπικής τους δραστηριότητας, επεδίωξαν τη διάδοση του ίδιου αυτού προτύπου και στις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων της πρωτεύουσας.

Ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησαν προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν η δημιουργία του «Κυριακού σχολείου των γυναικών και κορασιών του λαού», το 1889, με πρωτοβουλία της Κ. Παρρέν και των συνεργατριών της τής Εφημερίδος των Κυριών. [...] Η διδασκαλία στο Κυριακό σχολείο γινόταν χωρίς βιβλία και πρόγραμμα και περιελάμβανε στοιχειώδεις γνώσεις γραφής, ανάγνωσης, αριθμητικής, ελληνικής ιστορίας, χριστιανικής ηθικής, οικιακής οικονομίας και αρχών υγιεινής. Τα μαθήματα γίνονταν κάθε Κυριακή απόγευμα, το χειμώνα 2-5 μ.μ. και το καλοκαίρι 4-7 μ.μ. [...] Ενώ κατά την έναρξη των μαθημάτων, από τα 300 κορίτσια που προσήλθαν στο Κυριακό σχολείο, 20 μόνο μπορούσαν μόλις να συλλαβίσουν, τα υπόλοιπα ήταν αναλφάβητα, είκοσι μήνες αργότερα, σχεδόν όλα, τοποθετημένα σε τέσσερις τάξεις, μπορούσαν να διαβάζουν ελεύθερα.

Το Κυριακό σχολείο αποτέλεσε σίγουρα ένα σημαντικό μέσο καταπολέμησης του αναλφαβητισμού των φτωχών κοριτσιών, για τα οποία η φοίτηση στο σχολείο αποτελούσε πραγματική πολυτέλεια, τόσο εξαιτίας της κρατικής αδιαφορίας στον τομέα της γυναικείας εκπαίδευσης, όσο και εξαιτίας της «άγνοιας» των γονιών τους. Στα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυσή του, 200 περίπου κορίτσια, έχοντας αποκτήσει στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής, εξέρχονταν κάθε χρόνο από το Κυριακό σχολείο.

Το Κυριακό σχολείο όμως δεν πρόσφερε στις μαθήτρίες του μόνο στοιχειώδη εκπαίδευση. Το κύριο έργο του συνίσταται στην ηθική και θρησκευτική μόρφωση των άπορων εργατριών, από την οποία εξαρτάται η ηθικοποίηση των κατωτέρων κοινωνικών τάξεων, η εξημέρωση των αγρίων και, σε πολλές περιπτώσεις κτηνωδών ενστίκτων των ανθρώπων του λαού, όπως τονιζόταν σε κείμενο της εποχής.

Η επιχειρηματολογία που συνοδεύει αυτή την επιχείρηση μετατροπής των φτωχών γυναικών σε «αποστόλους» εκπολιτισμού των λαϊκών στρωμάτων είναι σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του παιδαγωγικού λόγου της εποχής, που η Εφημερίς των Κυριών υιοθετεί, προκειμένου να διεκδικήσει τη βελτίωση της θέσης του γυναικείου φύλου.

Έτσι, επανακαθορίζεται για μια ακόμη φορά το περιεχόμενο μιας εκπαίδευσης που αποβλέπει στην προετοιμασία ενάρετων, ηθικών, χριστιανών και πατριωτών γυναικών».

Μ. Κορασίδου, Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1995, σελ. 217-220 (έγινε προσαρμογή κάποιων σημείων του κειμένου στη σύγχρονη ορθογραφία).

Ερωτήσεις:

- 1) Το κείμενο αναφέρεται στα τέλη του 19ου αιώνα. Ποιες αντιλήψεις για τη μόρφωση και την εκπαίδευση των κοριτσιών φαίνεται να κυριαρχούν εκείνη την εποχή, σύμφωνα με όσα περιγράφονται στο κείμενο;
- 2) Σύμφωνα με το πρόγραμμα του «Κυριακού σχολείου», αλλά και τις διακηρυγμένες προθέσεις των ιδρυτριών του ποια φαίνεται να είναι η βασική επιδίωξή τους από τη μόρφωση των κοριτσιών του λαού;
- 3) Φανταστείτε ότι εργάζεστε στην «Εφημερίδα των Κυριών» την περίοδο που ιδρύεται το σχολείο αυτό. Να γράψετε μια διαφημιστική καταχώριση για το σχολείο, με την οποία προσκαλείτε τις οικογένειες να εγγράψουν τις κόρες τους ή ένα άρθρο με το οποίο υπερασπίζετε το δικαίωμα των κοριτσιών στη μόρφωση.

► **Φύλλο εργασίας 17:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τη θέση και τις δυνατότητες μόρφωσης ενός κοριτσιού σε ελληνική μεσοαστική οικογένεια του μεσοπολέμου (1920-1940).

[Η μωβ ομπρέλα]

«Μπορεί τ' αδέρφια μου να έπρεπε να πάρουνε την Πόλη από τους Τούρκους, εγώ όμως, τώρα στις διακοπές, έπρεπε να βοηθάω τη μαμά να σηκώσει το τραπέζι κι ύστερα να σκουπίζω τα πιάτα. Αυτό είναι τελείως άδικο. Τα δίδυμα να ξαπλωρώνουν στο πάτωμα και να παίζουν βόλους, κι εγώ, γιατί ήμουνα κορίτσι, να πρέπει και τα κρεβάτια τους ακόμα να τους στρώνω. Όσο για τους ελέγχους, εγώ έπαιρνα άριστα σχεδόν σε όλα τα μαθήματα, μόνο γυμναστική και ωδική είχα εννέα, κι όταν τολμούσα να πω πως ήθελα να γίνω δικηγόρος, μου λέγανε πως δε γίνεται. Η μαμά είχε κληρονομήσει ένα σπίτι από τις θείες της στο Βόλο, που έλεγε πως είναι πολύ μικρό, κι άμα πουλιότανε θα 'φτανε ίσα-ίσα για να σπουδάσουνε τ' αγόρια. "Υπάλληλος είμαι", έλεγε ο μπαμπάς, "δεν είμαι βιομήχανος να σπουδάσω τρία παιδιά." Ήταν υπάλληλος στο Ταχυδρομείο. Κι αν έκανα να διαμαρτυρηθώ πως ο Σάκης κι ο Νούλης με το ζόρι περνούσανε την τάξη, ενώ εγώ..., ο μπαμπάς μού έκοβε την κουβέντα κι έλεγε πάλι πως είμαι κορίτσι και τα κορίτσια κοιτάνε να γίνουν καλές νοικοκυρές και να παντρευτούνε».

Άλκη Ζέη, *Η μωβ ομπρέλα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, 35-36 (απόσπασμα)

Ερωτήσεις:

1. Ποια αντίληψη σχετικά με τη δυνατότητα των κοριτσιών να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους φαίνεται στο απόσπασμα;
2. Στην εποχή μας ποια νομίζετε ότι θα ήταν η στάση ενός γονέα στην επιθυμία της κόρης του να σπουδάσει;
3. Ποιο ρόλο παίζει η οικονομική κατάσταση της οικογένειας στη στάση που κρατάει ο πατέρας στο απόσπασμα;
4. Συγκρίνετε τη στάση της αφηγήτριας του αποσπάσματος αυτού με την αντίστοιχη της αφηγήτριας στο απόσπασμα που ακολουθεί. Καταγράψτε τις ομοιότητες και διαφορές που παρατηρείτε. Μπορείτε να εξηγήσετε σε τι οφείλονται οι διαφορές;

► **Φύλλο εργασίας 18:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τη θέση και τις δυνατότητες μόρφωσης ενός κοριτσιού σε γερμανική μεσοαστική οικογένεια του μεσοπολέμου (1920-1940).

Η θέση των παιδιών σε μια γερμανική πολύτεκνη και μεσοαστική οικογένεια του Βερολίνου αμέσως μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (1918)

«Ως μεγαλύτερη και ως το μοναδικό κορίτσι [στην οικογένεια] είχα λίγο παραπάνω τρέξιμο. Ήμουν υπεύθυνη για όλα όσα έκαναν τα αγόρια. [...] όπως το καταλαβαίνω σήμερα, τα παιδιά τότε δεν ανατρέφονταν καλά. Τα παιδιά απλώς υπήρχαν, και τα φρόντιζαν βέβαια, τα τάιζαν και τους έπαιρναν έναν συγκεκριμένο αριθμό παιχνιδιών, μια μπάλα ή μια κούκλα, αλλά ως εκεί. Έπρεπε να ρωτάμε για τα πάντα και μας μεγάλωναν πολύ αυστηρά. Που και που έπεφτε και κανένα χαστούκι. Συνέχεια κάτι συνέβαινε. Ήμασταν μια απολύτως φυσιολογική γερμανική οικογένεια.

Εγώ λοιπόν, ως μεγαλύτερη, είχα αρκετές ευθύνες. Και αργότερα, όταν μεγαλώσαμε περισσότερο και είχαμε μερικές επιθυμίες ή ιδέες, μας απαντούσαν με μια κάποια ειρωνεία. [...] Δεν μας έπαιρναν και πολύ στα σοβαρά.

Ζούσαμε πολύ λιτά, αλλά ουδέποτε μας έλειψε το φαγητό. Δεν θυμάμαι ποτέ να ένιωσα πείνα ή κάτι τέτοιο, και αυτό δεν ήταν αυτονόητο για τις στρατιές των ανέργων και των απόρων.

Ο πατέρας μας έλεγχε τα πάντα, του ζητούσαμε την άδεια για πάρα πολλά πράγματα, που συχνά μάταια προσπαθούσαμε να τα περάσουμε από τη μητέρα. Αλλά εκείνη δεν την πάταγε. [...]

Μάθαινες τι επιτρεπόταν και τι δεν επιτρεπόταν να κάνεις. Επίσης μάθαμε ότι αν έκανες κάτι που δεν επιτρεπόταν θα σε τιμωρούσαν. Και ήταν πολλά τα πράγματα που δεν έπρεπε να κάνεις. Για παράδειγμα, που και που αγόραζαν μήλα, που ήταν πολύ ακριβά. Τα μετρούσαν και τα έβαζαν σε μια φρουτιέρα στον μπουφέ. Και ξάφνου έλειπε ένα μήλο. “Ποιος πήρε το μήλο; Κανείς; Για μπίετε όλοι στη σειρά! Εσύ, εσύ;” Ρωτούσαν τον καθέναν ξεχωριστά [...] Εμείς τα παιδιά βάζαμε λόγια ο ένας εναντίον του άλλου. [...]

Η υπακοή ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της οικογενειακής ζωής. Με την αγάπη και την κατανόηση δεν μπορούσες να καταφέρεις και πολλά. Υπακοή μαζί με λίγη απάτη, ψέματα ή προσπάθεια να ρίξεις την ευθύνη σε κάποιον άλλο –όλα αυτά πήγαιναν μαζί. Με αυτό τον τρόπο ξυπνούσαν στα παιδιά ιδιότητες που δεν τις είχαν από φυσικού τους.

Σε κάθε περίπτωση, δεν ήταν η αγάπη το μόνο συναίσθημα που κυριαρχούσε ανάμεσα στα πολυάριθμα μέλη της οικογένειας που ζούσαμε κάτω από την ίδια στέγη».

Brunhilde Pomsel – Thore D. Hansen, *Δεν θέλαμε να ξέρουμε. Η γραμματέας του Γκέμπελς αποκαλύπτει*, μετάφραση Λένια Μαζαράκη, Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, 20-22.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

- Ποιο κλίμα φαίνεται να κυριαρχεί στις σχέσεις μεταξύ των παιδιών της οικογένειας αυτής και μεταξύ παιδιών και γονέων τους;
- Το κείμενο αναφέρεται σε μια γερμανική οικογένεια της περιόδου του Μεσοπολέμου. Πώς επηρεάζει η περίοδος αυτή τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται τα παιδιά;
- Με ποιο τρόπο επηρεάζει τη ζωή της αφηγήτριας το γεγονός ότι είναι κορίτσι;
- Προσπαθήστε να αναπαραστήσετε τη σκηνή όπου οι γονείς ρωτούν τα παιδιά ποιος πήρε το μήλο. Τι θα απαντούσατε αν ήσασταν στη θέση τους; Στη σημερινή εποχή θα είχατε την ίδια αντίδραση; Αν όχι, ποιοι παράγοντες νομίζετε ότι συμβάλλουν στη διαφοροποίησή της;
- Να συγκρίνετε τη θέση της μεγάλης αδερφής στην οικογένεια με αυτή της ηρωίδας του κειμένου «Η μωβ ομπρέλα» που προηγήθηκε και αφορά μια οικογένεια στην Ελλάδα την ίδια περίπου χρονική περίοδο.
- Ποια νομίζετε ότι είναι η σπουδαιότερη αξία μιας γερμανικής οικογένειας του Μεσοπολέμου, με βάση όσα αφηγείται η γερμανίδα συγγραφέας;

► **Φύλλο εργασίας 19:** επεξεργασία κειμενικής πηγής σχετικά με τις συνθήκες ζωής εργαζόμενων νεαρών γυναικών στην Αθήνα του μεσοπολέμου (1930-1940).

Τα δουλικά

Το κείμενο που ακολουθεί είναι απόσπασμα από το μυθιστόρημα Σοφία, στο οποίο η συγγραφέας Ζωρζ Σαρή αφηγείται την ιστορία ενός επτάχρονου κοριτσιού από κάποιο νησί, που μπαίνει στη δούλεψη μιας οικογένειας στην Αθήνα.

«Η Σοφία μπήκε καρφί στο μάτι της γειτονιάς. Τι 'ταν τούτα τα καμώματα; Ακόμη κι ο κυρ Σταμάτης, ο καλοκάγαθος μπακάλης, δε συμφωνούσε. Ή το υιοθετείς το παιδί ή τίποτε. Σάλος λοιπόν στη γειτονιά, στη γειτονιά που ήταν γεμάτη δουλάκια από εφτά χρονών έως δώδεκα και δούλες από δώδεκα έως να παντρευτούν ή να μείνουν ανύπαντρες στο σπίτι των αφεντικών. Έτσι ήταν εκείνα τα χρόνια, του '36...

Στα χωριά, στα νησιά, έλεγαν το ψωμί ψωμάκι...Οι γυναίκες γεννούσαν το 'να παιδί πίσω απ' τ' άλλο, δεν είχαν να τα ταΐσουν, όμως δεν τα 'πνιγαν σαν τα γατάκια της Πιπίτσας, στον κουβά. Τα 'στελναν στην Πρωτεύουσα να μπουν στη δούλεψη μιας πλούσιας, να σωθούν. Να μαζέψουν κανένα φράγκο, να παντρευτούν. Όχι, δεν ήταν άκαρδες μάνες, ανήμπορες ήταν, η φθίση* θέριζε τα πεινασμένα παιδιά. Εκείνα τα χρόνια ούτε φάρμακα ούτε γιατροί, χωρίς λεφτά...

Τα κορίτσια λοιπόν που έρχονταν στην Αθήνα για να βρουν ένα κομμάτι ψωμί, που έμπαιναν στα ξένα σπίτια, τα έλεγαν δουλάκια. Δουλάκια όταν ήταν κούτσικα, ας πούμε έως δώδεκα χρονών, δούλες αν ήταν πιο μεγάλα. Έλεγε, λόγου χάρη, η κυρία Πιπέρογλου στη φίλη της την κυρία Καρτουλίδη: «Η δούλα μου είναι θησαυρός, μου κάνει όλες τις δουλειές, και μάλιστα πολύ καλά. Λαχείο...» και η φίλη της η κυρία Καρτουλίδη της παραπονιόταν: «Αχ, η δική μου δούλα είναι γλωσσού και κλέφτρα. Δυο και τρεις φορές κάνω το λογαριασμό όταν μου 'ρχεται με τα ψώνια. Όλο και λείπουν δεκάρες. Τη μαλώνω. Θυμώνω, μα, δε βαριέσαι, δεν ιδρώνει τ' αυτί της. "Καλέ κυρία, θα μ' έκλεψε ο μπακάλης", "καλέ κυρία, θα μου 'πεσε στο δρόμο"... Και τι να κάνω; Να τη διώξω; Με τόσους κόπους την έστρωσα. Μου 'ρθε ζαβή από το χωριό, δεν ήξερε να ξεχωρίσει το αριστερό από το δεξί. Εγώ της τα 'μαθα όλα, από την αρχή... μάλιστα!». Μάλιστα, έτσι κάπως συζητούσαν οι κυράδες για τις δούλες τους. Και, τι περίεργο, όταν συναντιόντουσαν σε τσάι ή σε βεγκέρα, όλο μα όλο για δουλικά συζητούσαν. Λες κι άλλο θέμα δεν υπήρχε.

Η γειτονιά της Ιπποκράτους κοντά στη λεωφόρο Αλεξάνδρας βούιζε από τα δουλικά - δούλα συν δουλάκι ίσον δουλικά. Τα δουλικά είχαν έξοδο. Όταν ήταν δουλάκια μια φορά κάθε δεκαπέντε, όταν ήταν δούλες μια φορά τη βδομάδα. Κυριακή, μετά τα πιάτα του μεσημεριού, ο δείκτης της κυράς τεντωμένος κι απειλητικός: «Στις 9 ακριβώς να 'σαι πίσω, 5 λεπτά ν' αργήσεις, κακομοίρα μου, σε τσάκισα...». Η κυρά είχε την ιερή υποχρέωση να προστατεύει την ηθική του κοριτσιού. «Σαν παιδί μου την έχω...» έλεγε...

Πού πήγαιναν οι δούλες; Αν υπήρχε δικός τους, συγγενής, ξάδελφος ή θεός, πήγαιναν στο σπίτι του· αν δεν υπήρχε, έλεγαν ψέματα πως υπάρχει κι έβγαιναν παρέα με τις άλλες δούλες, τις φιλενάδες. Πήγαιναν σε κανέναν κινηματογράφο, έτρωγαν ένα γλυκό στο πόδι και κουβέντιαζαν τις χαρές και τις πίκρες τους. Τόσες πίκρες και τόσο μετρημένες οι χαρές... (...).

* *φθίση*: φυματίωση, μολυσματική και μεταδοτική ασθένεια ανθρώπων και ζώων, που οφείλεται σε βακτηρίδιο και προσβάλλει διάφορα όργανα.

Χρόνια στο ίδιο σπίτι, χρόνια τα ίδια και τα ίδια, και το βράδυ στο τοσοδούλικο καμαράκι τους (δωμάτιο υπηρεσίας λεγόταν. Ποιος αρχιτεκτονικός εγκέφαλος το είχε σκαρφιστεί; Αν ζει ακόμη, ας έρθει να καταθέσει). Η δούλα δίπλωνε τα ποδάρια της για να χωρέσει στο κοτέτσι, κι ούτε καν φωτάκι, ούτε ένα καντήλι μπροστά σε εικόνισμα. Σκοτάδι μαύρο...».

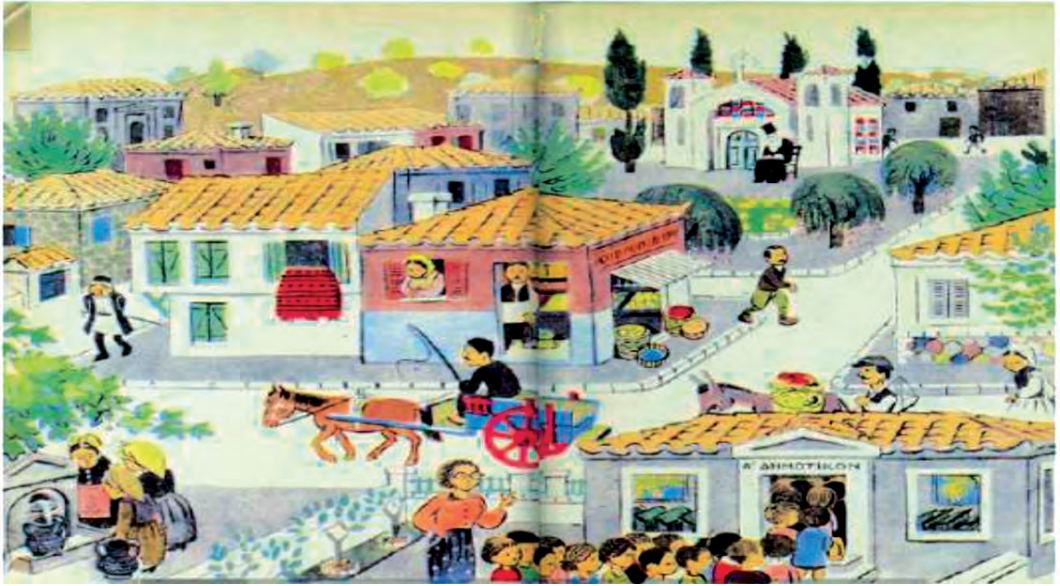
Απόσπασμα από το βιβλίο της Ζωρζ Σαρή, *Σοφία*, Πατάκης, Αθήνα 2016, 51-53.

Δραστηριότητες

- Πού και πότε διαδραματίζεται η ιστορία;
- Από πού κατάγονταν τα κορίτσια και ποιοι λόγοι ανάγκαζαν τους γονείς τους να τα στέλνουν για δουλειά στην Αθήνα;
- Τι ηλικίες είχαν και πώς διακρίνονταν σε κατηγορίες; Ποια είναι η άποψή σας για τους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούσαν γι' αυτά;
- Περιγράψτε σε ένα σύντομο κείμενο τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν και δούλευαν τα κορίτσια. Πώς ένιωθαν;
- Τι επιπτώσεις είχε στη ζωή τους και στο μέλλον τους το γεγονός ότι αναγκάζονταν να δουλεύουν από μικρά;

► Φύλλο αξιολόγησης

Επεξεργασία εικονιστικών πηγών: Οι δύο παρακάτω εικόνες εμφανίζονται στις πρώτες σελίδες του Αλφαβητάριου *Τα Καλά Παιδιά* του Επαμεινώντα Γεραντώνη (ΟΕΔΒ, Αθήναι 1950). Τις έχει ζωγραφίσει ο ζωγράφος Σπύρος Παπασπύρου. Πηγή: <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/browse/item.html?code=01-17403&tab=02>

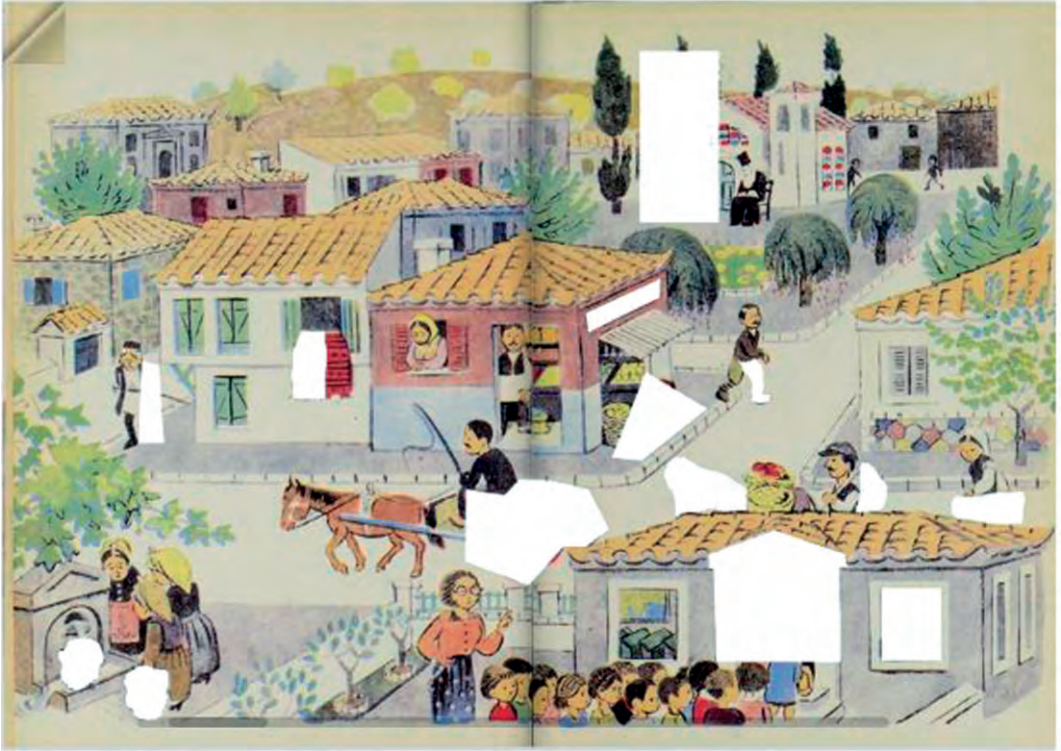

Αφού τις παρατηρήσετε, προσπαθήστε να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:

1. Ποια στοιχεία των παραπάνω εικόνων παραπέμπουν σε εποχή ή κοινωνία διαφορετική από τη δική σας; Ποια σε παρόμοια;
2. Μπορείτε να αναγνωρίσετε, στην 1η εικόνα, συγκεκριμένα επαγγέλματα, δουλειές και σχετικά αντικείμενα;
3. Ποιες αξίες εκφράζουν οι δύο εικόνες και ποια μηνύματα περνάνε στους μαθητές και στις μαθήτριες; Από πού το καταλαβαίνετε;

Δραστηριότητα:

- Μπορείτε να ζωγραφίσετε αντίστοιχες σκηνές που να αφορούν, όμως, την εποχή στην οποία ζείτε;
- Ζωγραφίστε ή περιγράψτε προφορικά τα αντικείμενα -μέρη της παρακάτω εικόνας- που λείπουν:

Εναλλακτική πρόταση προσέγγισης 3: ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Για τον εκπαιδευτικό

Περιγραφή

Στην προτεινόμενη αυτή μαθησιακή διαδρομή οι μαθητές έρχονται σε επαφή με πολυτροπικές ιστορικές πηγές, οι οποίες αφορούν το ιστορικό πλαίσιο, συγκεκριμένες όψεις της σχολικής ζωής, καθώς και αντιλήψεις για την εκπαίδευση στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά τον 20^ο αι.

Ιστορικό ερώτημα

Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν τη σχολική ζωή και πώς αυτή διαμορφώνεται κατά τον 20^ο αι. στην Ελλάδα και την Ευρώπη;

Στόχοι

- Να αντλήσουν πληροφορίες με τη μελέτη των ιστορικών πηγών για να απαντήσουν στο ιστορικό ερώτημα.
- Να προσανατολιστούν στον χώρο και τον χρόνο.
- Να προσδιορίσουν τους παράγοντες που επηρεάζουν την εκπαίδευση στην Ελλάδα και την Ευρώπη κατά τον 20^ο αι.
- Να αντιληφθούν πώς το ιστορικό πλαίσιο διαμορφώνει συγκεκριμένες όψεις και αντιλήψεις για τη σχολική ζωή.
- Να κατανοήσουν τη συμπεριφορά και τα κίνητρα γονιών, παιδιών και δασκάλων.

Εκπαιδευτικό υλικό

Στη 2η διδακτική ώρα, σε κάθε ομάδα ειδίκευσης δίνεται το ΦΕ 1 για τον χρόνο και τον χώρο και ένα από τα ΦΕ των υποθεμάτων.

- 1. Ο χρόνος και ο χώρος
- 2. Σχολική φοίτηση
 - Φύλλο εργασίας 2.1) Η άτακτη φοίτηση (Ελλάδα)
 - Φύλλο εργασίας 2.2) Τον καιρό του θερισμού όλα τα σχολεία αδειάζουν (Ευρώπη)
- 3. Σχολική ζωή
 - Φύλλο εργασίας 3.1) Τι έτρωγαν οι μαθητές 80 χρόνια πριν; (Ελλάδα)
 - Φύλλο εργασίας 3.2) Σχολικό γεύμα στη Χιρόνα (Ευρώπη)
- 4. Αντιλήψεις
 - Φύλλο εργασίας 4.1) Η Νέα Παιδαγωγική
 - Φύλλο εργασίας 4.2) Τουρίστες;
- 5. Αξιολόγηση

Ιστορικές έννοιες:

- **Πρωτογενείς:** παιδική ηλικία, σχολική ζωή, άτακτη – ελλιπής φοίτηση, Μεσοπόλεμος, αγροτική οικονομία, συσσώτιο, καινοτομία.
- **Δευτερογενείς:** ιστορικές πηγές, ιστορικός χρόνος, ιστορική οπτική, πολυπρισματικότητα, ιστορική αιτιότητα, ενσυναίσθηση, αντιλήψεις, νοοτροπίες.

Διδακτική μεθοδολογία – μαθησιακή διαδρομή:

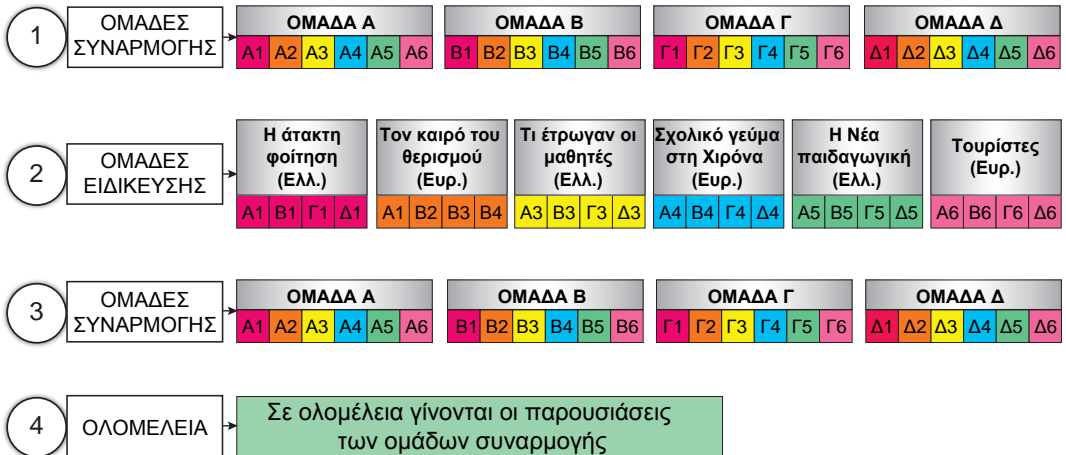
Ώρα	Εκπαιδευτικός	Μαθητές
1η	<ul style="list-style-type: none">● Σύντομη εισαγωγή του θέματος και παρουσίαση ενδεικτικού υλικού.	<ul style="list-style-type: none">● Συζήτηση για την ανάδυση των προϋπαρχουσών γνώσεων των μαθητών και αποτύπωσή τους, π.χ. σε εννοιολογικό χάρτη, κατάλογο, ελεύθερο κείμενο, με τίτλο «Τι ξέρω».
	<ul style="list-style-type: none">● Εισαγωγή του ιστορικού ερωτήματος.● Εισαγωγή εννοιών (πρωτογενών, δευτερογενών).	<ul style="list-style-type: none">● Συζήτηση για τους υπάρχοντες στόχους και εμπλουτισμός τους από τους μαθητές.
		<ul style="list-style-type: none">● Κατάρτιση πίνακα με τους τελικούς στόχους και ανάρτηση στην τάξη.
2η	<ul style="list-style-type: none">● Περιγράφεται ο τρόπος δουλειάς με την ομαδοσυνεργατική μέθοδο συναρμογής.● Χωρισμός των μαθητών σε ομάδες (βλ. διάγραμμα παρακάτω).● Φύλλα εργασίας.	<ul style="list-style-type: none">● Οι ομάδες ειδίκευσης μελετούν το υλικό των φύλλων εργασίας και κάνουν τις δραστηριότητες.● Γίνονται οι ανακοινώσεις στις ομάδες συναρμογής.● Κάθε ομάδα σύνθεσης ετοιμάζει τη δική της παρουσίαση.
3η		<ul style="list-style-type: none">● Σε ολομέλεια γίνονται οι παρουσιάσεις των ομάδων συναρμογής.
	<ul style="list-style-type: none">● Φύλλα αξιολόγησης.	<ul style="list-style-type: none">● Οι μαθητές συμπληρώνουν ατομικά το φύλλο αξιολόγησης.

ΟΜΑΔΟΣΥΝΕΡΓΑΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ ΣΥΝΑΡΜΟΓΗΣ

1. Συγκροτούνται εξαμελείς ομάδες συναρμογής.
Σε κάθε μέλος ανατίθεται ένα αντικείμενο.
2. Συγκροτούνται οι τετραμελείς ομάδες ειδικευσης, στις οποίες οι μαθητές εξετάζουν - μελετούν το αντικείμενο που τους έχει ανατεθεί.
3. Οι ειδικευμένοι μαθητές επανέρχονται στις αρχικές ομάδες συναρμογής, όπου κάθε μέλος παρουσιάζει στους υπόλοιπους το αντικείμενο στο οποίο ειδικεύθηκε.
4. Ολομέλεια

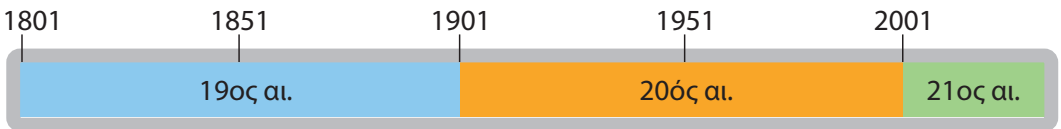
ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

	Η ΑΤΑΚΤΗ ΦΟΙΤΗΣΗ (ΕΛΛΑΔΑ)
	ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΟΥ ΘΕΡΙΣΜΟΥ (ΕΥΡΩΠΗ)
	ΤΙ ΕΤΡΩΓΑΝ ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ (ΕΛΛΑΔΑ)
	ΣΧΟΛΙΚΟ ΓΕΥΜΑ ΣΤΗ ΧΙΡΟΝΑ (ΕΥΡΩΠΗ)
	Η ΝΕΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ (ΕΛΛΑΔΑ)
	ΤΟΥΡΙΣΤΕΣ (ΕΥΡΩΠΗ)

1. Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ

- Εντοπίστε ενδείξεις για τον χώρο και τον χρόνο στις πηγές που μελετάτε και σημειώστε τις στον χρονοχάρτη. Συνδέστε κάθε χρονική με τη γεωγραφική ένδειξη που σχετίζεται.

- Για κάθε χρονολογία, σημειώστε στον παρακάτω πίνακα σε ποιον αιώνα, ποιο μισό και ποιο τέταρτο του αιώνα, καθώς και σε ποια δεκαετία ανήκει.

Χρονολογία	Αιώνας	Μισό	Τέταρτο	Δεκαετία

2. ΣΧΟΛΙΚΗ ΦΟΙΤΗΣΗ

Φύλλο εργασίας 2.1) Η άτακτη φοίτηση (Ελλάδα)

Πληροφοριακό κείμενο

Η περιοχή της Φλώρινας απελευθερώθηκε από τους Οθωμανούς το 1912 και από τις αρχές του 1913 ξεκίνησαν οι προσπάθειες του ελληνικού κράτους για την οργάνωση της διοίκησης και της εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η περιοχή υπήρξε θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων του βαλκανικού μετώπου, ενώ τη διετία 1916 – 1918 στην περιοχή στρατοπέδευαν τμήματα της Γαλλικής Στρατιάς της Ανατολής.

Η πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής άλλαξε σημαντικά μετά το 1912, λόγω των συνθηκών ανταλλαγής πληθυσμών που υπογράφηκαν, Νειγύ και Λοζάνης, αλλά και λόγω αναγκαστικών και οικειοθελών μετοικήσεων. Την εποχή εκείνη οι πληθυσμοί της περιοχής Φλώρινας είναι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, αγρότες, κτηνοτρόφοι και γεωργοί.

Κείμενο

«Η φοίτηση ήταν τακτική κυρίως από τον Οκτώβριο μέχρι τον Μάιο. Τον Σεπτέμβριο, Μάιο και Ιούνιο στα σχολεία των πεδινών κυρίως χωριών [η φοίτηση] ήταν πολύ άτακτη εξαιτίας της απασχόλησης των μαθητών σε γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες. Έγιναν μεγάλες προσπάθειες για να περιοριστεί το κακό της άτακτης φοίτησης τους μήνες που αναφέραμε παραπάνω και περιορίστηκε κατά το δυνατόν, αν και δεν έγινε εφικτή η πλήρης ή η τακτική φοίτηση τους μήνες αυτούς. Έγινε χρήση και νουθεσιών και απειλών και μηνύσεων, αλλά το προσδοκώμενο αποτέλεσμα δεν ήρθε. Πολλοί από τους μηνυθέντες καταδικάστηκαν σε πρόστιμο δέκα μόνο δραχμών και μετά ειρωνεύονταν τους δικαστές και τους μηνυτές.

Αιτίες της άτακτης φοίτησης: 1) Η ριζωμένη από παλιά κακή συνήθεια να συμφωνούν οι Κοινότητες με τους δασκάλους μόνο για έξι μήνες, δηλαδή από 26 Οκτωβρίου μέχρι 23 Απριλίου. 2) Η επιστράτευση. 3) Η έλλειψη σε πολλά χωριά κατάλληλων και επαρκών λιβαδιών για να βόσκουν όλα μαζί τα μεγάλα ζώα του χωριού. Εξαιτίας αυτού αναγκάζονται οι χωρικοί να απασχολούν τα παιδιά τους για τη φύλαξη των ζώων που χρησιμοποιούνται στο όργωμα και για τα υπόλοιπα μεγάλα οικοδίατα ζώα. Το κακό αυτό είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να εξαλειφθεί. 4) Η έλλειψη υγιεινών και ευρύχωρων διδακτηρίων, που να προσελκύουν και να χωράνε όλους τους μαθητές που είναι υποχρεωμένοι να φοιτούν. 5) Η ελλιπής λειτουργία των σχολείων τα τελευταία χρόνια, λόγω έλλειψης επαρκούς διδακτικού προσωπικού. 6) Η ανεπάρκεια μερικών λειτουργών της δημοτικής εκπαίδευσης, οι οποίοι δεν μπορούν να κινήσουν το ενδιαφέρον του λαού για τη στοιχειώδη μόρφωση των παιδιών [...].

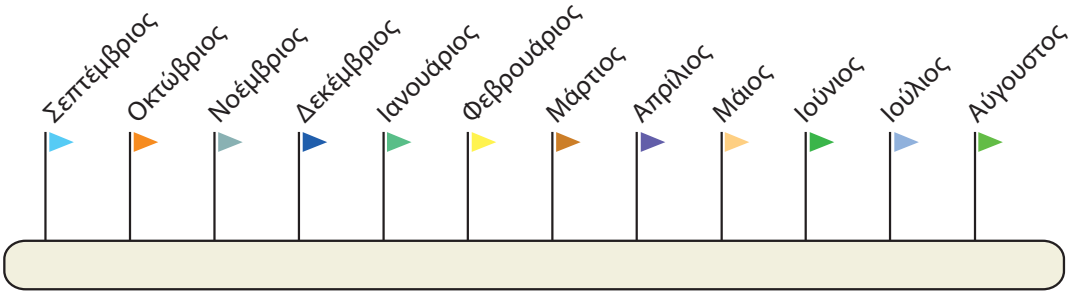
Για τον περιορισμό του κακού της άτακτης φοίτησης, εκτός άλλων μέτρων, είναι απόλυτη ανάγκη να τροποποιηθεί ο νόμος της υποχρεωτικής φοίτησης, έτσι ώστε οι μηνύσεις να υποβάλλονται από τις σχολικές επιτροπές, να εκδικάζονται αμέσως κατά προτίμηση και να επιβάλλεται γενναίο πρόστιμο [...]. Να τιμωρούνται όχι μόνο οι γονείς και κηδεμόνες των οποίων τα παιδιά, που είναι μέχρι δώδεκα χρονών, έχουν πολύ άτακτη φοίτηση ή δεν φοιτούν καθόλου στο σχολείο, αλλά και εκείνοι τα παιδιά των οποίων, που έχουν ηλικία από δώδεκα μέχρι δεκαπέντε ή βρίσκονται σε νηπιακή ηλικία 5-7 χρονών, δεν φοιτούν στο σχολείο».

Πηγή: Επιθεωρητής Φλώρινας Μιλτιάδης Σταβάρας, Έκθεση επιθεώρησης, 18/10/1922, Γ.Α.Κ., Αρχεία Ν. Φλώρινας, ΑΒΕ 112, Εκπαιδ. 16.1, ΣΑΕ 30, Εκθέσεις επιθεωρητών 1918 – 1923, σ. 111-112.

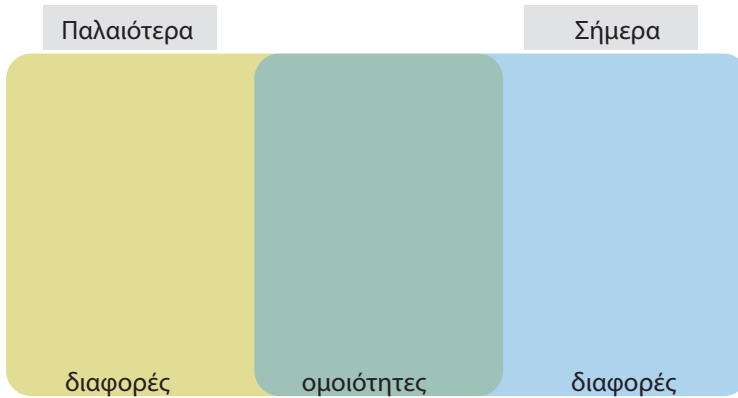
Δραστηριότητες

- Πότε η φοίτηση των μαθητών είναι τακτική και πότε άτακτη, σύμφωνα με όσα περιγράφει ο επιθεωρητής; Πώς συνδέεται η συχνότητα της φοίτησης με τις οικογενειακές εργασίες;
-
-
-

Σημειώστε τη συχνότητα φοίτησης στην χρονογραμμή, χρωματίζοντας στο κενό πλαίσιο.

- Πώς αντιμετώπιζαν οι γονείς το ζήτημα της φοίτησης των παιδιών τους στο σχολείο εκείνη την εποχή και πώς το αντιμετωπίζουν οι σημερινοί γονείς; Φτιάξτε ένα διάγραμμα Venn για να δείξετε τις ομοιότητες και τις διαφορές.

- Πώς συνδέονται οι ημερομηνίες πρόσληψης και απόλυσης των δασκάλων με το θρησκευτικό εορτολόγιο και τον κύκλο των αγροτικών εργασιών; Τι συμβολίζουν οι δυο αυτές ημερομηνίες για τους αγρότες και πώς σχετίζονται με τη φοίτηση των μαθητών;
-
-
-

- Σε ποια επιστράτευση αναφέρεται ο επιθεωρητής και πώς αυτή σχετίζεται με την έλλειψη επαρκούς διδακτικού προσωπικού που επισημαίνει ο ίδιος;
-
-
-

- Τι εννοεί ο επιθεωρητής αναφερόμενος στη «στοιχειώδη μόρφωση των παιδιών»; Πώς αντιλαμβάνεστε εσείς το επίθετο «στοιχειώδης»;

- Καταγράψτε περιληπτικά τις βασικές αιτίες της ελλιπούς φοίτησης των μαθητών, καθώς και τα μέτρα που θεωρεί ο επιθεωρητής ότι θα βοηθήσουν στην αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού.

Αιτίες	Μέτρα

Πώς συνδέονται οι προτάσεις του επιθεωρητή με τις αιτίες;

- Τι πληροφορίες μας δίνει ο επιθεωρητής για τις ηλικίες φοίτησης στο δημοτικό σχολείο;

2. ΣΧΟΛΙΚΗ ΦΟΙΤΗΣΗ

Φύλλο εργασίας 2.2) Τον καιρό του θερισμού όλα τα σχολεία αδειάζουν (Ευρώπη)

«Από την ιταλική Λιγουρία στις δεκαετίες του 1870 και του 1880 έχουμε αναφορές ότι “το σχολείο δεν έχει αντιπάθειες ανάμεσα στους αγρότες, όμως μέχρι τώρα δεν έχει προσαρμοστεί σωστά στις ανάγκες και τις απαιτήσεις του αγροτικού βίου. Τον καιρό του θερισμού όλα τα σχολεία αδειάζουν κάθε χρόνο”. Στις κωμοπόλεις, το σχολικό έτος μπορεί να παρουσίαζε μεγαλύτερη συνέχεια, όμως η φοίτηση γενικά μάλλον δεν ήταν πιο συστηματική. Επιπλέον, ελάχιστα παιδιά παρακολουθούσαν το σχολείο πάνω από τρία χρόνια και πολλά φοιτούσαν μικρότερο διάστημα.

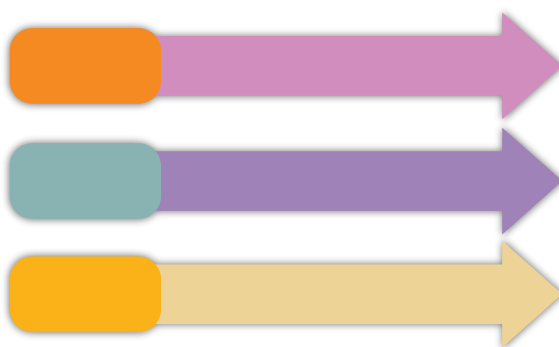
Οι πρόσκαιρες δυσκολίες ή οι ευκαιρίες παιδικής εργασίας μείωναν τη φοίτηση στο σχολείο. Στη Γαλλία σημειώθηκε “εμφανής πτώση στον αριθμό των παιδιών που πήγαιναν στα δημοτικά σχολεία κατά τα έτη με κακή σοδειά και υψηλές τιμές τροφίμων [...]. Στη Βρέμη της Γερμανίας ο αριθμός των οικοδιδασκαλείων μειώθηκε από τα εκατό περίπου το 1788 στα εξήντα το 1810, καθώς αυξήθηκαν οι ευκαιρίες εργασίας για τα παιδιά στην επεξεργασία καπνού. [...]

Πολλά σχολεία στις αγροτικές περιοχές [της Γαλλίας] λειτουργούσαν μόνον τον χειμώνα, γνωρίζοντας ότι το καλοκαίρι τα παιδιά ήταν απαραίτητα για τις γεωργικές εργασίες· η σχολική φοίτηση κατά τους θερινούς μήνες παρέμενε μικρότερη από το ένα τρίτο της αντίστοιχης κατά τους χειμερινούς ακόμα και στον 20^ο αιώνα. Επιπλέον, μεγάλη απόσταση από το σχολείο, το κακό οδικό δίκτυο και η έλλειψη υποδημάτων σήμαιναν ότι πολλά παιδιά δεν πήγαιναν στο σχολείο ή έστω ότι δεν παρακολουθούσαν τα μαθήματα ακόμα κι αν λειτουργούσε.»

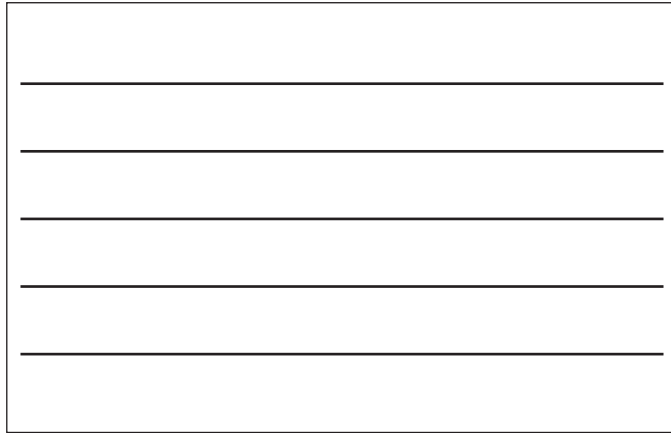
Πηγή: Hugh Cunningham, Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα, Σμίλη, Αθήνα 2016, σσ. 180-181, 264.

Δραστηριότητες

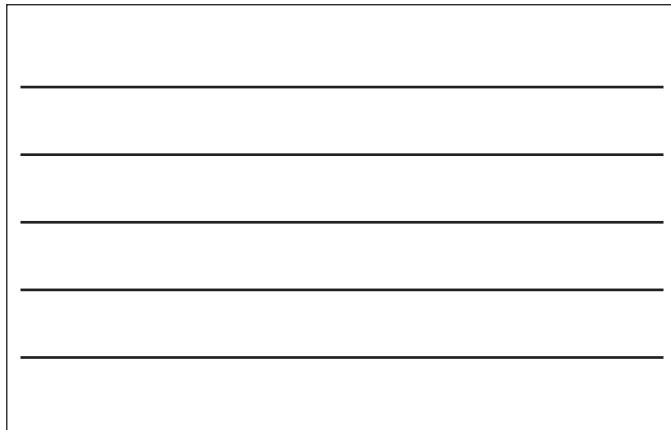
- Στο παρακάτω διάγραμμα (αριστερά) γράψτε τις χώρες που αναφέρονται στο κείμενο και (δεξιά) τις αιτίες που σε καθημιά προκαλούν άτακτη και ελλιπή φοίτηση και δεν επιτρέπουν την ομαλή λειτουργία των σχολείων.

- Περιγράψτε τις αιτίες της άτακτης και ελλιπούς φοίτησης σε ένα σύντομο κείμενο.

- Το κείμενο αναφέρεται στο φαινόμενο της άτακτης φοίτησης στις αγροτικές περιοχές. Για ποιους λόγους πιστεύετε ότι θα μπορούσε να συμβαίνει το ίδιο σε πόλεις ή κωμοπόλεις;

3. ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ

Φύλλο εργασίας 3.1) Τι έτρωγαν οι μαθητές 80 χρόνια πριν; (Ελλάδα)

Πληροφοριακό κείμενο

Το χωριό Λαιμός βρίσκεται στο λεκανοπέδιο των λιμνών της Πρέσπας. Οι κάτοικοι του χωριού κατά τον Μεσοπόλεμο (1918 – 1940) ασχολούνταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία, με παραδοσιακό τρόπο. Προς το τέλος της περιόδου αυτής έγιναν και οι πρώτες προσπάθειες συστηματικής και εντατικής καλλιέργειας οσπρίων και δημητριακών, καρποφόρων δέντρων και λαχανικών, με πειραματισμούς και εφαρμογή γεωπονικών γνώσεων, αλλά χωρίς τη χρήση αγροτικών μηχανημάτων.

Ιστορικό του συσσιτίου του Δημοτικού Σχολείου Λαιμού Φλώρινας

Ο δάσκαλος Λάζαρος Βαφειάδης παίρνει την πρωτοβουλία να οργανώσει συσσίτιο για να βοηθήσει άπορους και υποσιτισμένους μαθητές, για την ανάπτυξη της αλληλεγγύης και της αγάπης μεταξύ των κατοίκων του χωριού, για να έρθει ο ίδιος πιο κοντά στους μαθητές του, αλλά και «[...] οι μαθήτριες των ανώτερων τάξεων να ωφεληθούν, μαθαίνοντας στοιχεία μαγειρικής.» Σχημάτισε μια επιτροπή η οποία «[...] είχε σκοπό να συγκεντρώσει ό,τι ήτο δυνατό από το χωριό και να φροντίζει για το συσσίτιο.» Συγκεντρώθηκαν αρκετά τρόφιμα από προσφορές των κατοίκων του χωριού και χρήματα από τη Νομαρχία.

«Στις 6 Φεβρουαρίου [1938], μέρα Κυριακή, γίνονται τα εγκαίνια. Σε μια αίθουσα του σχολείου είχαμε βάλει δύο μεγάλα τραπέζια. Στο ένα θα κάθονταν οι μαθητές και στ' άλλο η Επιτροπή. Με τι όρεξη έτρωγαν τα μικρά. Πολλά πήρανε και δεύτερη μερίδα. Καημένα παιδιά! [...] Το πρωί μοιραζόταν τσάι και το μεσημέρι αναλόγως πότε κρέας και πότε όσπρια ή άλλα είδη. [...] Στα πιο φτωχά δίδαμε τροφή και για το βράδυ. [...] Όταν πηγαίναμε εκδρομή κάπου, μοιράζαμε ξηρές τροφές. [...] Ήταν μια επιτροπή – ας την πούμε έτσι – μαθητών, που φρόντιζαν, μαζί μου πάντα, για την αγορά των ειδών και την διανομή του φαγητού. Το συσσίτιο διήρκεσε ως τον Μάη, με μια μόνη διακοπή, το Πάσχα. Οι μικροί μαθηταί παρουσίασαν μεγάλη βελτίωση στην υγεία και στα μαθήματα.»

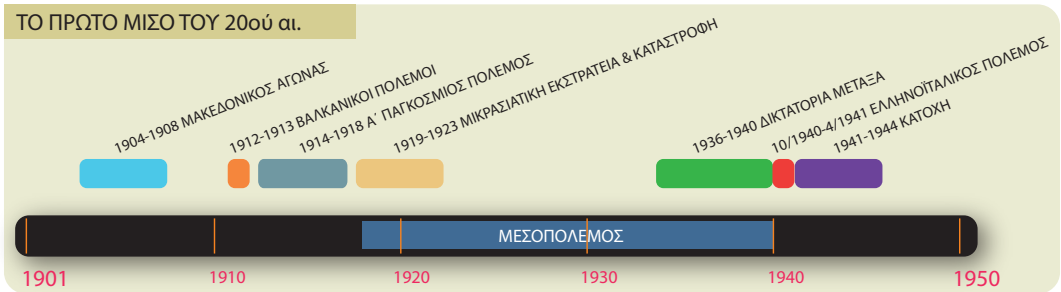
Πίνακας II
Μηνιαίο διαιτολόγιο μαθητικού συσσιτίου Λαιμού [Φλώρινας]
Μήνας Φεβρουάριος 1938

Μήνας	Ημερομηνία	Ημέρα	Πρόγευμα	Γεύμα
Φεβρουάριος	6	Κυριακή	τσάι	κρέας, πατάτες
»	7	Δευτέρα	κακάο	πατάτες και ελιές επί πλέον
»	8	Τρίτη	τσάι	μακαρόνια και τυρί
»	9	Τετάρτη	»	φασόλια και σταφίδα επί πλέον
»	10	Πέμπτη	κακάο	κρέας με πράσο
»	11	Παρασκευή	τσάι	φακές
»	12	Σάββατο	»	ψάρι, κρομμύδι
»	13	Κυριακή	κακάο	κρέας πατάτες
»	14	Δευτέρα	τσάι	μακαρόνια
»	15	Τρίτη	»	πιλάφι με σύκα επί πλέον
»	16	Τετάρτη	κακάο	φασόλια και σταφίδα
»	17	Πέμπτη	τσάι	κρέας φασόλια
»	18	Παρασκευή	κακάο	φακές και σύκα επί πλέον
»	19	Σάββατο	τσάι	ψάρι, κρομμύδι
»	20	Κυριακή	κακάο	κρέας πατάτες
»	21	Δευτέρα	»	μακαρόνια και τυρί
»	22	Τρίτη	»	πιλάφι και σταφίδα
»	23	Τετάρτη	τσάι	φακές και σύκα
»	24	Πέμπτη	»	κρέας μακαρόνια
»	25	Παρασκευή	κακάο	φασόλια
»	26	Σάββατο	τσάι	ψάρια κρομμύδι
»	27	Κυριακή	κακάο	κρέας, ρύζι
»	28	Δευτέρα	»	μακαρόνια και τυρί

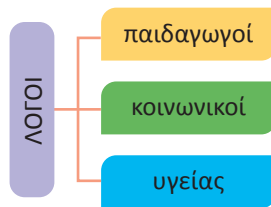
Πηγή: Βαφειάδης, Λ., 1939, *Ένας δάσκαλος σ' ένα χωριό. Γεωργικοσυνεταιριστική και εθνικο-παιδαγωγική δράση*, Αθήνα: Αντωνόπουλος, σσ. 63-71. (Έγινε προσαρμογή των κειμένων στη σύγχρονη ορθογραφία.)

Δραστηριότητες

- Μελετήστε τα κείμενα και τη χρονογραμμή και περιγράψτε τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούν στον συγκεκριμένο τόπο τη συγκεκριμένη εποχή.

- Για ποιους λόγους ο δάσκαλος οργανώνει μαθητικό συσσίτιο στο σχολείο του χωριού που υπηρετεί; Αναπτύξτε το διάγραμμα που ακολουθεί.

- Παρατηρώντας τα δεδομένα του Πίνακα II, διαπιστώνετε κάποια εσωτερική λογική, κάποια ακολουθία στη διαδοχή των γευμάτων; Εξηγήστε την επιλογή συγκεκριμένων τροφών σε συγκεκριμένες ημέρες.

- Παρατηρήστε τον Πίνακα II και συμπληρώστε στον πίνακα που ακολουθεί τα είδη των τροφών του μαθητικού συσσιτίου.

Κατηγορία	Είδη
Κρέας	
Γαλακτοκομικά	
Ζυμαρικά	
Όσπρια	
Δημητριακά	
Λαχανικά	
Καρποί	
Ροφήματα	

- Τι τρώνε τα παιδιά περισσότερο ή λιγότερο; Τι δεν τρώνε; Συμπληρώστε τις λίστες.

Τι τρώνε		Τι δεν τρώνε
Περισσότερο	Λιγότερο	

- Εξηγήστε την παρουσία ή απουσία τροφών στο μαθητικό διαιτολόγιο, με βάση τα αγροτικά προϊόντα και τις διατροφικές συνήθειες της περιοχής.

- Πώς χαρακτηρίζετε την εβδομαδιαία διατροφή των παιδιών με βάση τους πίνακες που συμπληρώσατε;

3. ΣΧΟΛΙΚΗ ΖΩΗ

Φύλλο εργασίας 3.2) Σχολικό γεύμα στη Χιρόνα (Ευρώπη)

Τίτλος: [Σχολικό γεύμα]

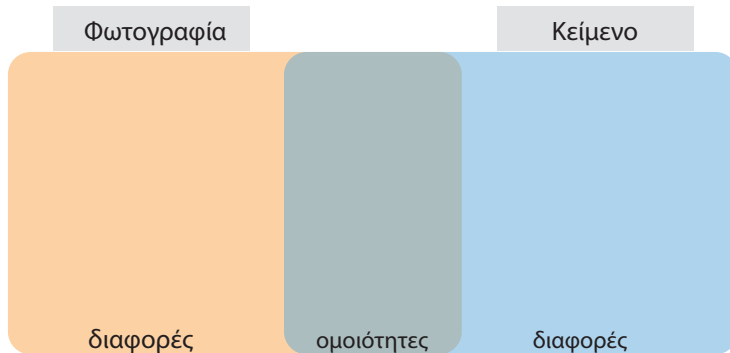
Περιγραφή: Μαθητές σε τραπεζαρία σχολείου, ενδεχομένως στο σχολείο Joan Bruguera, στην πόλη Χιρόνα της Ισπανίας. Δεκαετία 1910-1920.

Πηγή: <https://goo.gl/aEhD6U>

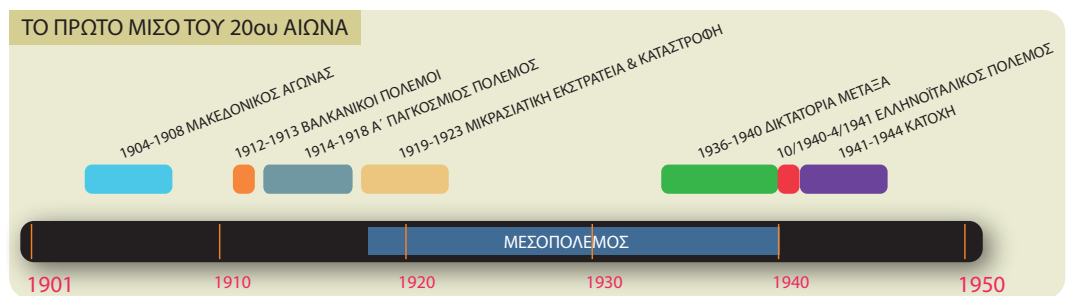
Δραστηριότητες

- Μελετήστε τη φωτογραφία και το κείμενο που ακολουθεί (απόσπασμα από το κείμενο του προηγούμενου φύλλου εργασίας) και σημειώστε τις διαφορές και τις ομοιότητες μεταξύ των δυο. Συμπεριλάβετε χρόνο και χώρο.

«Στις 6 Φεβρουαρίου [1938], μέρα Κυριακή, γίνονται τα εγκαίνια. Σε μια αίθουσα του σχολείου είχαμε βάλει δύο μεγάλα τραπέζια. Στο ένα θα κάθονταν οι μαθητές και στ' άλλο η Επιτροπή. Με τι όρεξη έτρωγαν τα μικρά.»

- Με βάση τις παρατηρήσεις της προηγούμενης δραστηριότητας και έχοντας υπόψη τη χρονογραμμή, τι υποθέσεις μπορείτε να κάνετε για τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη Χιρόνα της Ισπανίας τη δεδομένη περίοδο;

4. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Φύλλο εργασίας 4.1) Η Νέα Παιδαγωγική

Το κείμενο με τον τίτλο «Η Νέα Παιδαγωγική» προέρχεται από το πέμπτο κεφάλαιο του πεζογραφήματος *Αναφορά στον Γκρέκο* του Νίκου Καζαντζάκη. Αναφέρεται στις επώδυνες εμπειρίες του συγγραφέα, όταν αυτός ήταν μαθητής στο δημοτικό σχολείο, κάπου στα τέλη του 19^{ου} αι., στο Ηράκλειο της Κρήτης. Το πρώτο απόσπασμα αναφέρεται στην πρώτη του μέρα στο σχολείο και το δεύτερο στις αναμνήσεις του από τον δάσκαλο της τετάρτης τάξης.

Ακούστε το αρχείο ήχου [Καζαντζάκης Η Νέα Παιδαγωγική](#), ή διαβάστε το κείμενο και προχωρήστε στις δραστηριότητες.

«Με τα μαγικά πάντα μάτια, με το πολύβουο, γεμάτο μέλι και μέλισσες μυαλό, μ' ένα κόκκινο μάλλινο σκούφο στο κεφάλι και τσαρουχάκια με κόκκινες φούντες στα πόδια, ένα πρωί κίνησα, μισό χαρούμενος, μισό αλαφιασμένος, και με κρατούσε ο πατέρας μου από το χέρι. Η μητέρα μου είχε δώσει ένα κλωνί βασιλικό να τον μυρίζομαι, λέει, να παίρνω κουράγιο, και μου κρέμασε το χρυσό σταυρουλάκι της βάφτισής μου στο λαιμό.

– Με την ευχή του Θεού και με την ευχή μου..., μουρμούρισε και με κοίταξε με καμάρι.

Ήμουν σαν ένα μικρό καταστολισμένο σφαγάρι κι ένιωθα μέσα μου περφάνια και φόβο· μα το χέρι μου ήταν σφηνωμένο βαθιά μέσα στη φούχτα του πατέρα μου κι αντρείευομαι. Πηγαίναμε, πηγαίναμε, περάσαμε τα στενά σοκάκια, φτάσαμε στην εκκλησιά του Αϊ-Μηνά, στρίψαμε, μπήκαμε σ' ένα παλιό χίτρι, με μια φαρδιάν αυλή, με τέσσερις μεγάλες κάμαρες στις γωνιές κι ένα κατασκονισμένο πλατάμι στη μέση. Κοντοστάθηκα, δειλίασα· το χέρι μου άρχισε να τρέμει μέσα στη μεγάλη ζεστή φούχτα.

Ο πατέρας μου έσκυψε, άγγιξε τα μαλλιά μου, με χάδεψε· τινάχτηκα· ποτέ δε θυμόμουν να μ' έχει χαδέψει· σήκωσα τα μάτια και τον κοίταξα τρομαγμένος. Είδε πως τρόμαξα, τράβηξε πίσω το χέρι του:

– Εδώ θα μάθεις γράμματα, είπε, να γίνεις άνθρωπος· κάμε το σταυρό σου.

Ο δάσκαλος πρόβαλε στο κατώφλι· κρατούσε μια μακριά βίτσα και μου φάνηκε άγριος, με μεγάλα δόντια και κάρφωσα τα μάτια μου στην κορφή του κεφαλιού του να δω αν έχει κέρατα· μα δεν είδα, γιατί φορούσε καπέλο.

– Ετούτος είναι ο γιος μου, του 'πε ο πατέρας μου.

Ξέμπλεξε το χέρι μου από τη φούχτα του και με παρέδωσε στο δάσκαλο.

– Το κρέας δικό σου, του 'πε, τα κόκαλα δικά μου· μην τον λυπάσαι, δέρνε τον, κάμε τον άνθρωπο.

– Έγνοια σου, καπετάν Μιχάλη· έχω εδώ το εργαλείο που κάνει τους ανθρώπους, είπε ο δάσκαλος κι έδειξε τη βίτσα.

[...]

Στην Τετάρτη Τάξη βασίλευε και κυβερνούσε ο Διευθυντής του Δημοτικού. Κοντοπίθαρος, μ' ένα γενάκι σφηνωτό, με γκριζα πάντα θυμωμένα μάτια, στραβοπόδης. «Δε θωράς, μωρέ, τα πόδια του», λέγαμε ο ένας στον άλλο σιγά να μη μας ακούσει, «δε θωράς, μωρέ, πώς τυλιγιάδίζουν τα πόδια του; Και πώς βήχει; Δεν είναι Κρητικός». Μας είχε έρθει σπουδασμένος από την Αθήνα κι είχε φέρει, λέει, μαζί του τη Νέα Παιδαγωγική. Θαρρούσαμε πως θα 'ταν καμιά νέα γυναίκα και την έλεγαν Παιδαγωγική· μα όταν τον αντικρίσαμε για πρώτη φορά ήταν ολομόναχος· η Παιδαγωγική έλειπε, θα 'ταν σπίτι. Κρατούσε ένα μικρό στριφτό βούρδουλα, μας έβαλε στη γραμμή κι άρχισε να βγάζει λόγο. Έπρεπε, λέει, ότι μαθαίναμε να το βλέπαμε και να το αγγίζαμε ή να το

ζωγραφίζαμε σ' ένα χαρτί γεμάτο κουκκίδες. Και τα μάτια μας τέσσερα· αταξίες δε θέλει, μήτε γέλια, μήτε φωνές στο διάλειμμα· και σταυρό τα χέρια. Και στο δρόμο, όταν δούμε παπά, να του φιλούμε το χέρι. «Τα μάτια σας τέσσερα, κακομοίρηδες, γιατί αλλιώς, κοιτάχτε εδώ!», είπε και μας έδειξε το βούρδουλα. «Δε λέω λόγια, θα δείτε έργα!» Κι αλήθεια είδαμε· όταν κάναμε καμιά αταξία ή όταν δεν ήταν στα κέφια του, μας ξεκούμπωνε, μας κατέβαζε τα πανταλονάκια και μας έδερνε κατάσαρκα με το βούρδουλα· κι όταν βαριόταν να ξεκουμπώσει, μας έδινε βουρδουλιές στ' αυτιά, ωστόσο έβγαινε αίμα.

Μια μέρα έδεσα κόμπο την καρδιά μου, σήκωσα το δάχτυλο:

– Πού είναι, κυρ δάσκαλε, ρώτησα, η Νέα Παιδαγωγική; γιατί δεν έρχεται στο σχολείο;

Τινάχτηκε από την έδρα, ξεκρέμασε από τον τοίχο το βούρδουλα.

– Έλα εδώ, αυθάδη, φώναξε, ξεκούμπωσε το πανταλόνι σου.

Βαριόταν να το ξεκουμπώσει μόνος του.

– Να, να, να, άρχισε να βαράει και να μουγκρίζει.

Είχε ιδρώσει, σταμάτησε.

– Να η Νέα Παιδαγωγική, είπε, κι άλλη φορά σκασμός!

Ήταν όμως και πονηρούτσικος ο σύζυγος της Νέας Παιδαγωγικής. Μια μέρα μας λέει: “Αύριο θα σας μιλήσω για το Χριστόφορο Κολόμβο, πώς ανακάλυψε την Αμερική. Μα για να καταλάβετε καλύτερα, να κρατάει καθένας σας κι από ένα αυγό· όποιος δεν έχει αυγό, ας φέρει βούτυρο!”».

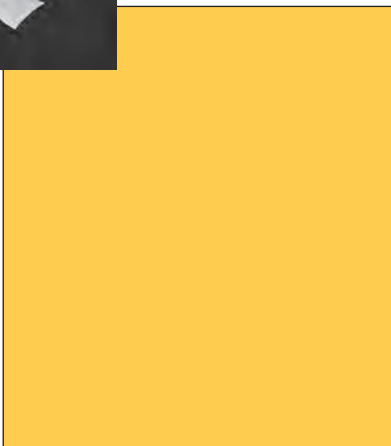
Πηγή: Αποσπάσματα από το βιβλίο του Νίκου Καζαντζάκη, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1965, σσ. 63-71.

Δραστηριότητες

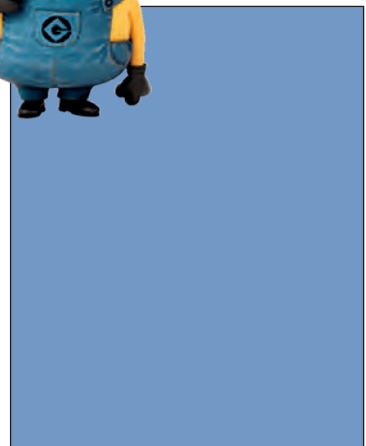
- Στην πρώτη στήλη καταγράψτε τα συναισθήματα και τις σκέψεις του μικρού Καζαντζάκη, καθώς πηγαίνει για πρώτη μέρα στο σχολείο και στη δεύτερη στήλη καταγράψτε τα αντίστοιχα δικά σας. Αφηγηθείτε – παρουσιάστε τις εμπειρίες σας στην τάξη.

Καζαντζάκης

Εμείς

- Τι εννοεί ο πατέρας του μικρού με τις φράσεις «να γίνεις άνθρωπος» και «κάμε τον άνθρωπο»; Τι θεωρεί ο πατέρας ότι λείπει από τον μικρό για να γίνει άνθρωπος; Διατυπώστε την άποψή σας σε ένα σύντομο κείμενο.
-
-

- Ποια πιστεύετε ότι ήταν τα χαρακτηριστικά της Νέας Παιδαγωγικής και πόση σχέση είχε η συμπεριφορά και οι ενέργειες του δασκάλου της Δ' τάξης με αυτή;

Νέα Παιδαγωγική	Δάσκαλος

- Υπογραμμίστε στο κείμενο λέξεις και φράσεις που δείχνουν τα συναισθήματα, τη συμπεριφορά και τις ενέργειες της μητέρας και του πατέρα και παίξτε ένα παιχνίδι ρόλων με επίκεντρο τις σχέσεις μεταξύ γονιών και παιδιών εκείνη την εποχή.
- Απευθυνθείτε σε ανθρώπους που ζούνε μαζί σας, ή σε κάποιους από το κοντινό σας περιβάλλον και ζητήστε να σας αφηγηθούν τις δικές τους σχολικές εμπειρίες. Συγκρίνετε και επισημάνετε διαφορές και ομοιότητες με τις δικές σας εμπειρίες.

4. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Φύλλο εργασίας 4.2) Τουρίστες;

Το σενάριο της ταινίας «Ο δάσκαλος που άφηνε τα παιδιά να ονειρεύονται» (2006), του Daniel Losset, στηρίζεται στη ζωή του μεγάλου γάλλου παιδαγωγού και μεταρρυθμιστή της παιδείας Σελεστέν Φρενέ (1896-1966).

Βασικό σημείο της παιδαγωγικής του Φρενέ, είναι ότι κάθε παιδί πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν μια ξεχωριστή προσωπικότητα που μπορεί να εκφράζεται ελεύθερα, ενώ ο δάσκαλος θα πρέπει να το βοηθήσει να βρει μόνο του το δρόμο της γνώσης.

Ο Φρενέ, πρώτος αυτός, επιδίωξε να εισαγάγει τις νέες τεχνολογίες της εποχής του στην εκπαίδευση: τυπογραφία, ραδιόφωνο, κινηματογράφο.

Οι πρωτοποριακές του μέθοδοι προκάλεσαν σφοδρές αντιδράσεις. Αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη δημόσια εκπαίδευση, συνεχίζοντας το έργο του σε ιδιωτικό σχολείο. Με βάση τις ιδέες του δημιουργήθηκε ένα μεγάλο διεθνές παιδαγωγικό κίνημα που είναι ακόμα ζωντανό.

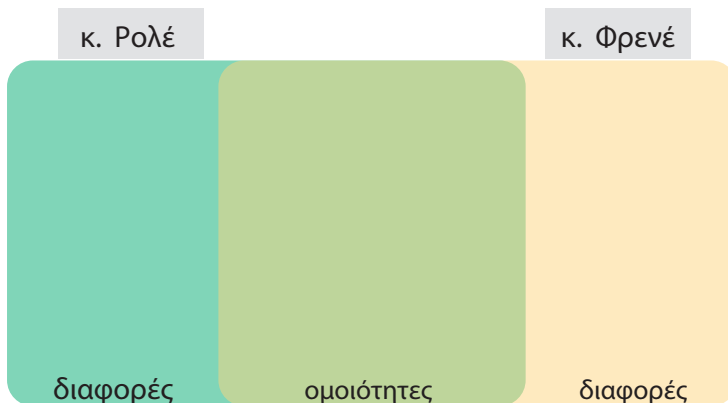
Τα αποσπάσματα της ταινίας (διάρκεια 29.14'): <https://youtu.be/5fy0Mzwku80>

Σημείωση: Αρχικά, προτείνεται η παρακολούθηση όλων των αποσπασμάτων μαζί, για να σχηματίσουν οι μαθητές μια συνολική εικόνα και, κατόπιν, η παρακολούθηση κάθε αποσπάσματος πριν τη διεκπεραίωση των δραστηριοτήτων που το αφορούν.

Δραστηριότητες

Παρακολουθήστε το απόσπασμα με τίτλο «Το παλιό και το νέο» (05.25'-11.05') και προχωρήστε στις δραστηριότητες:

- Καταγράψτε τα κύρια στοιχεία της διδακτικής του κ. Ρολέ και του κ. Φρενέ, όπως προκύπτουν από τις συζητήσεις τους και το μάθημα που κάνουν και δείξτε τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των δυο στο παρακάτω διάγραμμα.

- Παρουσιάστε τους δύο δασκάλους μέσα από ένα παιχνίδι ρόλων.

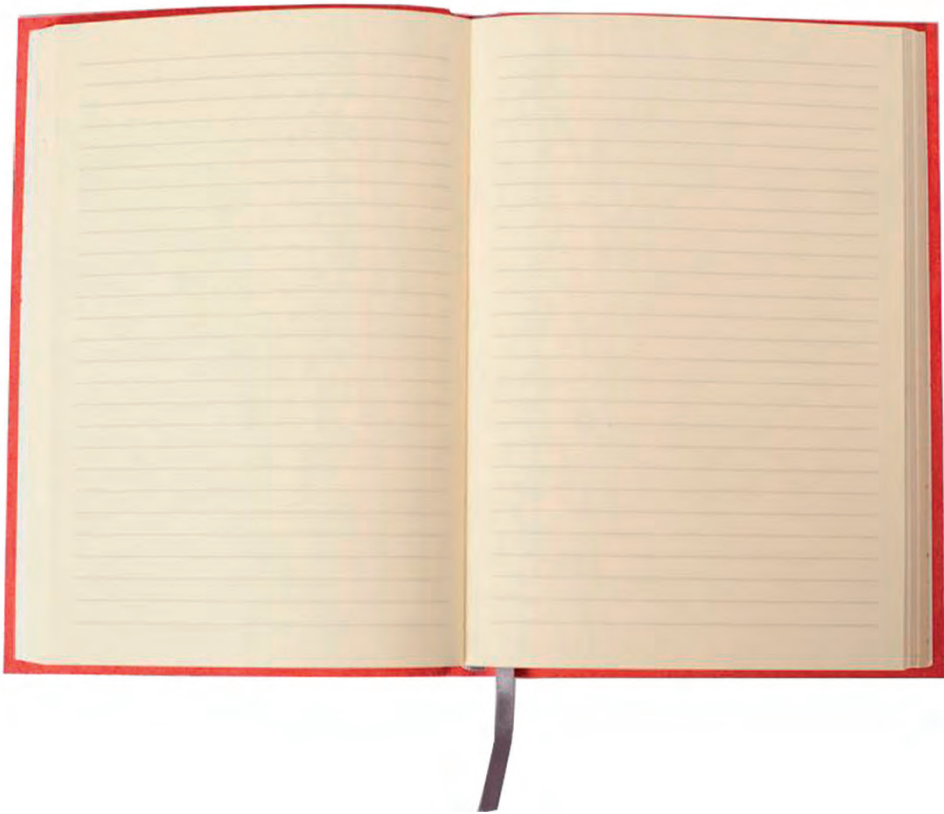
Παρακολουθήστε το απόσπασμα με τίτλο «Τουρίστες;» (11.10'-12.45') και προχωρήστε στις δραστηριότητες:

- Ο κ. Φρενέ πήγε τα παιδιά στον σιδερά του χωριού για να δούνε από κοντά την επεξεργασία του μετάλλου. Ο ένας από τους δυο περαστικούς, βλέποντας τα παιδιά στην αυλή του σιδερά, λέει: «Κοίτα, όπως στα έλεγα... Σαν τους τουρίστες.» Σκεφτείτε και στον πίνακα που ακολουθεί γράψτε: α) τους λόγους που ωθούν τον περαστικό να αποδοκιμάσει την επιλογή του δασκάλου να πάει τα παιδιά στον σιδερά, β) τους λόγους για τους οποίους ο δάσκαλος έκανε αυτή την επιλογή και γ) τη δική σας άποψη και τα σχετικά επιχειρήματα για το συγκεκριμένο ζήτημα.

Περαστικός	Δάσκαλος	Εμείς

Παρακολουθήστε το απόσπασμα με τίτλο «Παρόλα αυτά, ζουν καλά» (12.50' -13.58') και προχωρήστε στις δραστηριότητες:

- Ο κ. Φρενέ περιγράφει πώς και γιατί έγινε δάσκαλος και ο μικρός Τιτέν, απαντώντας, λέει: «Τα ζώα δεν ξέρουν να διαβάζουν, ούτε η γιαγιά μου. Παρόλα αυτά, ζουν καλά. Κι εγώ θέλω να ζήσω δίπλα στα ζώα.» Τι σκέφτεται και τι αισθάνεται ο μικρός Τιτέν για το σχολείο και τη ζωή; Καταγράψτε τις σκέψεις και τα συναισθήματά του με τη μορφή ημερολογίου, σε πρώτο πρόσωπο, σαν να είστε εσείς ο Τιτέν.

5. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

- Μελετήστε τον πίνακα ζωγραφικής και τη φωτογραφία και καταγράψτε: χρόνο, χώρο, πρόσωπα, αντικείμενα, τι συμβαίνει. Ποιες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες διαμορφώνουν αυτό που συμβαίνει;

Τίτλος: Σχολείο στη Βρετάνη (1882)

Περιγραφή: Ζωγραφικός πίνακας του Jean-Baptiste Jules Trayer, Παρίσι 1824-1909, που εικονίζει μια αίθουσα σχολείου στην περιοχή της Βρετάνης, Γαλλία.

Πηγή: <https://goo.gl/kZ6x1v>

Περιγραφή: Προσφυγόπουλα την ώρα του μαθήματος σε σχολείο του συνοικισμού Βύρωνας, στην περιοχή Παγκρατίου, 1923-1924 - Αρχείο ΕΡΤ, Συλλογή Π. Πουλίδη.

Πηγή: <http://archive.ert.gr/5434/>

	Σχολείο στη Βρετάνη	Προσφυγόπουλα
Χρόνος		
Χώρος		
Πρόσωπα		
Αντικείμενα		
Τι συμβαίνει		
Κοινωνικοοικονομικές συνθήκες		

--	--	--

- Ξαναδείτε τι είχατε σημειώσει στη δραστηριότητα «Τι ξέρω» και αναθεωρήστε, διορθώνοντας και συμπληρώνοντας με βάση όσα έχετε αποκομίσει από την επεξεργασία των φύλλων εργασίας.

Παράρτημα: ιστορικές πηγές, βιβλιογραφία, ιστογραφία

α) Πηγές που χρησιμοποιήθηκαν:

Βιβλιογραφία:

- Bernstein S. & Milza P., *Ιστορία της Ευρώπης 2. Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Cunningham H., *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Σμίλη, Αθήνα 2016.
- Hindman H. (ed.), *The world of child labor. An historical and regional survey*, M.E. Sharpe, London 2009.
- Rahikainen M., *Centuries of child labor: European experiences from the seventeenth to the twentieth century*, Routledge, London & New York 2004.
- Vilanova M., *Οι αόρατες πλειοψηφίες. Εργατική εκμετάλλευση, Επανάσταση και Καταστολή*, Κατάρτι, Αθήνα 2000.
- Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία, εισαγωγή – παρουσίαση Αγγέλα Βέλλου – Κάιλ, Παπαζήσης*, Αθήνα 1978.
- Βαφειάδης Λ., *Ένας δάσκαλος σ' ένα χωριό. Γεωργικοσυνεταιριστική και εθνικοπαιδαγωγική δράση*, Αντωνόπουλος, Αθήνα 1939.
- Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.), *Εκθέσεις επιθεωρητών 1918–1923, Αρχεία Νομού Φλώρινας*, ΑΒΕ 112, Εκπαιδ. 16.1, ΣΑΕ 30.
- Γεραντώνης Επαμεινώνδας, *Αλφαθητάρι Τα Καλά Παιδιά*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1950.
- Δελήτσικου - Παπαχρίστου Μ., *Στη Σκόπελο όπως τα πεύκα...*, Πορεία, Αθήνα 2005.
- Δημαράς Αλέξης, «Η εκπαίδευση 1871-1909. Α. Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις» (σσ. 153-166), στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. 5ος τόμος. Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909. Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του Ελληνισμού*, Τα Νέα & Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Δημαράς Αλέξης, «Η εκπαίδευση 1909-1922. Μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις» (σσ. 163-178), στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. 6ος τόμος. Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922. Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Τα Νέα & Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003
- Εφημερίδα *Η Αυγή*, φύλλο της 21/11/2017, σ. 15.
- Ζέη Άλκη, *Η μωβ ομπρέλα*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2011.
- Καζαντζάκης Ν., *Αναφορά στον Γκρέκο*, Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα 1965.
- Κοτζιούλας Γιώργος, «Το Μαστορόπουλο», από τη συλλογή *Σιγανή φωτιά* (1938), στα: *Άπαντα του ποιητή, τόμος 1, ποιήματα 1928-1942*, Δίφρος, Αθήνα 2013.
- Λαμπαδάριος Ε., *Η σχολική αντίληψις και ιδίως περί των μαθητικών συσσιτίων εν Ελλάδι (περίληψις ομιλίας γενομένης κατά το πρόγευμα της ροταριανής εβδομάδος του παιδίου εν Μαρασλείω)*, χ.ε., Αθήνα 1934.

- Πάλλας Δ. Ι., *Ορθοδοξία και παράδοση. Δοκιμή αυτοβιογραφίας. Με ένα παράρτημα για τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967*, επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις Όλγα Γκράτζιου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.
- Ρουμελιωτάκης Χρίστος, *Χθεινός κόσμος. Ιωνία, η πόλη μας, Δοκίμιο αυτογνωσίας*, Αθήνα: Gutenberg, Αθήνα 2017.
- Σαρή Ζωρζ, *Σοφία*, Πατάκης, Αθήνα 2016.
- Σταυράκης Αργ., *Ο δικός μας ο χρόνος*, Ορφέας, Αθήνα 2005.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979

Ιστογραφία:

- Anker Albert, *Εξετάσεις σχολείου*, Μουσείο Καλών Τεχνών, Βέρνη Ελβετίας 1862 <http://www.the-athenaeum.org/art/detail.php?ID=158519>
- Baines Edward, *The History of the Cotton Manufacture, Fisher & Jackson*, London 1835 (ανατυπώσεις 2015, 2017), <https://ia800202.us.archive.org/28/items/historyofcottonm00bainrich/historyofcottonm00bainrich.pdf> (18/1/2018)
- Bogdanov-Belsky, Nikolai Petrovich (1879) «Στην πόρτα του σχολείου» <https://www.the-athenaeum.org/art/detail.php?ID=59017> (18/1/2018)
- Library of Congress <https://www.loc.gov/item/2005684863/>, <https://www.loc.gov/item/2011647493/> (18/1/2018)
- Weistling, Morgan (1879) *Country Schoolhouse* <http://www.greenwichworkshop.com/details/default.asp?p=3187&a=&t=4&page=1&detailtype=artist>
- Εικόνες & Φωτογραφίες <https://goo.gl/3z5f7e>, <https://goo.gl/9YYZDC>, <https://goo.gl/f3dPsv>, <https://goo.gl/iSx8Y8>, <https://goo.gl/ogycdK>, <https://goo.gl/fod3MG>, <https://goo.gl/1dSUav>, <https://goo.gl/EGF1WL>, <https://goo.gl/DReBXs>, <https://goo.gl/9M6emw>, <https://goo.gl/xPu5AW>
- Ελληνική Στατιστική Αρχή <https://goo.gl/LPcwXo> <https://goo.gl/pLTFRV>
- Κινηματογραφική ταινία *Oliver Twist* <https://vimeo.com/113691763> (απόσπασμα), <https://www.youtube.com/watch?v=4ckSwLQnVBA> (1948), <https://www.youtube.com/watch?v=9AsJ0vNeq4o> (2005)
- Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους*, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, ανακτημένο από http://www.iaen.gr/oi_athlioi_ton_athinon_kai_oi_therapeftes_tous-b-46*20.html
- Κοτζιούλας Γιώργος, *Το Μαστορόπουλο* (1938). Το ποίημα μελοποιημένο με εικόνες από παιδική εργασία στο: https://youtu.be/ltY_SBot5Gs
- Μουσείο Σχολικής Ζωής & Εκπαίδευσης - Εθνικό Κέντρο Έρευνας & Διάσωσης Σχολικού Υλικού <http://www.ekedisy.gr/>

- Ο δάσκαλος που άφηνε τα παιδιά να ονειρεύονται (κινηματογραφική ταινία) <https://www.youtube.com/watch?v=IV5rfV3u-2U>
- Ο Ψύλλος (κινηματογραφική ταινία) <https://cinedraseis.wordpress.com/tainies/%CE%BF-%CF%88%CF%8D%CE%BB%CE%BB%CE%BF%CF%82/>, <https://www.youtube.com/watch?v=mw0TYUL28YI>
- Το δέντρο με τα τσόκαρα (κινηματογραφική ταινία) <https://www.youtube.com/watch?v=1w1SVQseWTK>
- *Το Νυχτερινό Σχολά*. Ποίημα του Αντώνη Σαμαράκη μελοποιημένο από τον Γιώργο Νικολόπουλο, τραγουδι από τον Γιώργο Νταλάρα (1983) http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGL105/229/1693,5428/extras/texts/indexk_3_parallilo_keimeno_1.html, https://www.youtube.com/watch?v=QY5rA_Hqddk
- *Το Παιδί του Δρόμου*. Τραγουδι του Βαγγέλη Παπάζογλου (1937) http://www.stixoi.info/stixoi.php?info=Lyrics&act=details&song_id=18853

β) Προτεινόμενες πηγές για περαιτέρω μελέτη:

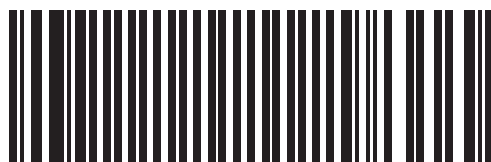
- Naumović, Slobodan & Jovanović, Miroslav (eds.), *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century (Studies on South East Europe) (v. 2)*. LIT Verlag Münster 2004.
- Γκουγκούλη Κ. & Κούρια Α. (επιμ.), *Παιδί και Παιχνίδι στη Νεοελληνική Κοινωνία 19ος και 20ός αιώνας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- Κάννινγκχαμ Χιουζ [Cunningham, Hugh], *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, επιστημονική επιμέλεια Μαρία Παπαθανασίου, Σμίλη, Αθήνα 2016.
- Κοκκινάκης Γιάννης, «Πρόνοια και φιλανθρωπία στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο: Κώστας Δικαίος (επιμέλεια) *Ιστορία κοινωνικής πολιτικής*, Gutenberg, Αθήνα 2010, 193-266.
- Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.
- Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Δωδώνη, Αθήνα 1986.
- Μακρυνιώτη Δήμητρα (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, Νήσος, Αθήνα 2001.
- Παπαθανασίου Μαρία, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, ΙΑΕΝ Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς – Κέντρο, Αθήνα 2003 Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., προσβάσιμο στο: <https://goo.gl/x1cTVT> (18/1/2018).
- Ρηγίνος Μιχάλης, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, ΙΑΕΝ, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995.

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός Βιβλίου: 0-10-0226
ISBN 978-960-06-6125-5

(01) 000000 0 10 0226 3